

Innehåll

1	Inledning.....	9
2	Tid	13
2.1	Det betalda arbetet.....	14
2.1.1	Ett högt arbetskraftsdeltagande.....	15
2.1.2	Skillnader i arbetslöshet och deltidarbete.....	17
2.1.3	Kvinnor har högre frånvaro	19
2.1.4	Ojämn könsfördelning av det betalda arbetet.....	20
2.2	Det obetalda arbetet	21
2.2.1	Vad är det värt?	21
2.2.2	Svenska kvinnor och män i genomsnitt.....	23
2.2.3	Det obetalda arbetet hos ensamstående barnlösa	28
2.2.4	Sammanboende med samordningsvinster?	31
2.2.5	Barn in – jämställdhet ut?.....	33
2.2.6	Hushållen tycker olika om jämställdhet.....	35
2.2.7	Omsorg om egna barn.....	37
2.2.8	”Ojämsälldheten” befästs i tre steg	38
2.3	Total arbetsbörda, fri tid och ansvarsområden	39
2.4	Den framtida tidsanvändningen	41
3	Pengar	45
3.1	Starkt segregerad arbetsmarknad och könsmissiga löneskillnader	45
3.1.1	Löner	46
3.1.2	Det ”oförklarade lönegapet”	48
3.1.3	Arbetslid och anställningsformer	49

3.2	Skillnader i inkomster och kapital.....	51
3.2.1	Löne-, arbets- och förvärvsinkomst.....	51
3.2.2	Disponibel inkomst	53
3.2.3	Kapital, förmögenhet och pensionssparande	54
3.3	Socialförsäkringarna	55
3.3.1	Kvinnor har högre nyttjandegrad och lägre ersättning.....	55
3.3.2	Föräldraförsäkringen	56
3.3.3	Pensionssystemet.....	57
3.4	Inga pengar, men mer välfärd för den som hemarbetar?	57
3.5	Resursfördelning inom hushåll.....	59
3.5.1	En högre inkomst ger större inflytande och mer resurser	60
3.5.2	Andra faktorer som påverkar den interna fördelningen	60
3.5.3	Fördelningen i svenska hushåll	61
3.6	Konsekvenser av den könsbundna arbetsfördelningen i ett dynamiskt perspektiv.....	62
3.6.1	Fördelar med den könsbundna arbetsfördelningen	63
3.6.2	Nackdelar med den könsbundna arbetsfördelningen	64
4	Varför inte dela lika?	67
4.1	Förklaringar till den könsuppdelade tidsanvändningen – den unitära modellen.....	67
4.2	Förklaringar till den könsuppdelade tidsanvändningen – den starkes rätt	70
4.2.1	Ekonomisk förhandlingsteori	70
4.2.2	Teorin om relativa resurser.....	73
4.3	Förklaringar till den könsuppdelade tidsanvändningen – genusteori	73
4.3.1	Genussystemets två grundprinciper: isärhållande och rangordning	74
4.3.2	Genussystemet i relation till andra normer.....	77
4.3.3	Normers inverkan eller individuella val?	78

4.3.4	Parrelationer och föräldraskap.....	79
4.4	Konkurrerar teorierna?.....	81
4.4.1	Genussystemet skapar osynliga regler.....	81
4.4.2	Genussystemet är upphovet till de ekonomiska villkoren.....	82
4.5	Lönegap och könssegregerad arbetsmarknad – teoriernas förklaringar	82
4.5.1	Humankapitalteorin: individuella val bestämmer utbildning, lön, sektor och yrke	84
4.5.2	Genussystemets inverkan på utbildnings- och yrkesval.....	86
4.5.3	Diskriminering på arbetsmarknaden	88
4.5.4	Återkopplingseffekter mellan diskriminering och humankapital.....	91
5	De offentliga välfärdssystemen och kön	93
5.1	Den offentliga välfärden påverkas av ansvarsfördelningen mellan könen.....	93
5.2	Ändrad befolkningsstruktur ändrar förutsättningarna för välfärdssystemen	94
5.2.1	Födelseatalen påverkar försörjningsbördan.....	95
5.2.2	Ökande livslängd och hälsostatus har effekt på behovet av vård och omsorg	98
5.2.3	Familjebildningsmönster.....	101
5.3	Den offentliga välfärdens framtida finansiering.....	102
5.3.1	Även finansieringsfrågan är bekönad	104
5.4	Den demografiska utvecklingen påverkar utformningen av omsorgsarbetet	106
5.4.1	Det betalda omsorgsarbetet	107
5.4.2	Obetald omsorg	108
5.5	Vem ska få och ge omsorg i framtiden?	111
6	Sammanfattning och diskussion	113
6.1	Tids- och ansvarsfördelning.....	113

6.2	Fördelning av hälsa.....	114
6.3	Ekonomisk fördelning	115
6.3.1	Arbetsmarknaden.....	115
6.3.2	Risker, makt och resurser inom sambohushåll	116
6.4	Kvinnor och offentlig välfärd	117
6.4.1	Offentliga sektorn omfördelar pengar från män till kvinnor	117
6.4.2	Offentliga sektorn anställer kvinnor	117
6.4.3	Offentliga sektorns brukare är kvinnor.....	118
6.4.4	Offentliga sektorn lägger över ansvar på kvinnor.....	119
6.5	Teorier om den könsbundna arbetsdelningen	120
6.6	Framtidens utmaningar.....	122
6.6.1	Kan det sammanlagda förvärvsarbetet öka?	122
6.6.2	Kan det totala hemarbetet öka?	123
6.6.3	Framtida genussystem	124
6.7	Politikens möjligheter.....	125
6.7.1	Föräldraförsäkringen	126
6.7.2	Det obetalda arbetet.....	127
6.7.3	Det betalda arbetet.....	128
	Referenser.....	133

1 Inledning

En av de framtidsutmaningar som på senare tid fått stor uppmärksamhet är att den demografiska utvecklingen kommer att ställa krav på ett ökat förvärvsarbete för att klara de skattefinansierade välfärdstjänsterna. En ökande andel av det betalda arbetet kommer också att behövas i produktionen av de offentlig-finansierade välfärdstjänsterna, en sektor som redan idag karaktäriseras av rekryteringssvårigheter. En mindre uppmärksammas följd av och utmaning med den demografiska utvecklingen är att den ställer krav på ett ökat obetalt hemarbete, främst i form av omsorg om barn och äldre anhöriga. Statistiska centralbyråns beräkningar visar emellertid att svenskarna de senaste tio åren valt att ta ut sin ökande ekonomiska standard i fritid. Hur dessa krav och utvecklingstendenser ska fås att gå ihop i framtiden är således en mycket viktig fråga. Denna rapport diskuterar dessa utmaningar i ett köns-perspektiv.

Jämställdheten mellan kvinnor och män i Sverige idag målar upp en mångfacetterad och delvis motsägelsefull bild. Sverige utropas ofta till världens mest jämställda land med ett högt kvinnligt arbetskraftsdeltagande och ett internationellt sett litet könsmissigt lönegap. Samtidigt finns ett tydligt könsmonster i den primära arbetsdelningen, dvs. den mellan betalt och obetalt arbete. Av det betalda arbetet står männen idag för nära 60 procent och kvinnorna står för en ungefär lika stor del av det obetalda arbetet. Detta leder till att kvinnor och män lever under olika tids- och ansvarsmässiga villkor, vilket leder till könsmissiga skillnader i ekonomiska villkor.

Både inom det betalda arbetet och inom det obetalda råder också könsbestämda mönster. Man talar om en starkt könssegregerad arbetsmarknad där kvinnor och män återfinns i olika yrken och olika positioner. Inom det obetalda arbetet utför kvinnor en större andel av den ”tyngsta” delen, hushållsarbetet och även när det gäller omsorg om barn. Kvinnorna tar också huvuddelen av all föräldra-

ledighet, både den betalda och den egenfinansierade i form av deltidsarbete.

Både ur ett rättviseperspektiv och från en samhällsekonomisk utgångspunkt är arbetsfördelningen mellan kvinnor och män en kärnfråga för framtiden. Denna rapport drar slutsatsen att en ökad jämställdhet mellan könen i form av en jämnare ansvarsfördelning för hem, familj samt anhöriga å ena sidan och försörjningen å andra sidan inte bara skulle öka rättvisan mellan könen utan också utgör ett villkor för att möta de framtida demografiska utmaningarna.

Använd på rätt sätt kan den ekonomiska politiken – här i betydelsen arbetsmarknadspolitik, socialförsäkringspolitik, skattepolitik m.m. – vara ett kraftfullt sätt att få till stånd en viss önskad utveckling: ett ökat förvärvsarbete, minskad sjukfrånvaro, ett jämnare uttag av föräldraförsäkringen eller vad det vara må. I denna rapport framförs emellertid argumentet att det är av yttersta vikt för politikens träffsäkerhet att förstå vilka mekanismer som samverkar för att påverka olika ekonomiska aktörers beteende. För det första inverkar de ekonomiska villkoren. Ersättningsgraden och taknivåer i sjuk-, föräldra- och arbetslöshetsförsäkringarna är exempel på detta. Därför brukar nationalekonomin tala om ekonomiskt-rationella individuella beslut som det viktigaste analysverktyget i detta sammanhang. För det andra är förstås regler och bestämmelser också verksamma. Förbud mot diskriminering i arbetslivet är ett exempel här. Slutligen påverkas aktörers beteenden av informella regler, s.k. normer. Fokus i denna rapport är normer och föreställningar om kön, det s.k. genussystemet. En slutsats är att den ekonomiska politiken förmodligen har bortsett från de strukturella normernas, särskilt könsnormernas, betydelse vilket fått oönskade effekter t.ex. i uttaget av föräldraförsäkringen. I en framtida utformning bör hänsyn tas till att föräldrar i stor utsträckning styrs av könskonserverativa normer tillsammans med ekonomiska drivkrafter som ofta gynnar ett könskonserverativt uttag av föräldraförsäkringen.

Denna rapport analyserar och knyter ihop befintlig kunskap från en rad områden och bidrar förhoppningsvis till en helhetsbild av de framtida demografiska utmaningarna, välfärdssystemens framtid och jämställdheten mellan kvinnor och män. Rapporten är disponerad som följer. I kapitel 2 redogörs för svenska kvinnors och mäns tidsanvändning ur ett genusperspektiv. I kapitel 3 presenteras och diskuteras de ekonomiska konsekvenserna av den könsbundna tidsanvändningen. Kvinnor missgynnas av den könskonserverativa

arbetsdelningen, men kompenseras delvis kortsiktigt via skatter och transfereringar. I kapitel 4 presenteras och diskuteras olika teorier som förts fram för att förklara den könskonservativa arbetsdelningen. Ett viktigt resultat där är att ren privatekonomisk logik understöder en samhällelig genusordning där män ges mer makt och mer ekonomiska resurser. I kapitel 5 diskuteras den demografiska utmaningen med en försämrade försörjningskvot, främst i form av en ökad andel äldre i befolkningen, och dess betydelse för de offentliga välfärdssystemen i framtiden. Även denna diskussion förs med ett könsperspektiv, vilket motiveras av att majoriteten av brukarna av den offentliga välfärden är kvinnor och majoriteten av de anställda är kvinnor.

Det privata alternativet/komplementet till en offentlig välfärdproduktion är den privata sfären, främst familjen. Idag utförs den obetalda anhörigomsorgen till största delen av makor, döttrar och svärdöttrar, vilket motiverar ett könsperspektiv även på detta område. I kapitel 6 sammanfattas först kapitel 1–5 och därefter pekas de framtida utmaningarna i ett könsperspektiv ut. Slutligen diskuteras politikens möjligheter att möta dessa.

2 Tid

Tid är liksom pengar en resurs. Det sägs ofta att tid *är* pengar. Hur människor tillbringar sin tid har därför stor betydelse för deras välfärd. Tid kan, tvärtemot pengar, inte transfereras direkt mellan människor eller över tiden(!). Regeringen kan inte ta tid från de "tidrika", exempelvis pensionärer, och ge till de "tidfattiga", t. ex. ensamstående mödrar. Det finns inte heller någon "tidskreditmarknad" där in- och utlånare av tid kan mötas för transaktioner. De restriktioner som tidens karaktär lägger på individ och på samhälle är därför mer bindande än ekonomiska restriktioner. Politikens möjligheter att påverka fördelningen av tid människor emellan är mer begränsade än möjligheterna till ekonomisk utjämning. Det finns förstås en del mer eller mindre direkta samband mellan tid och ekonomiska resurser. Till exempel kan viss sorts tid köpas för pengar. Ett diskmaskinköp frigör den tid man annars skulle behövt diska. Däremot går det inte att hyra in någon annan att springa en tur i joggingspåret eller gå på bio för någon annans räkning. Med nationalekonomiska termer säger man att tid och pengar kan vara både komplement, substitut eller oberoende i skapandet av välfärd.

Hur en person fördelar dygnets 24 timmar har betydelse för hans eller hennes välfärd. Fördelningen mellan arbete och övrig tid inverkar, liksom fördelningen av produktiv tid mellan betalt och obetalt arbete. Dessa förhållanden påverkar individens konsumtionsmöjligheter av varor, tjänster och av fri tid. Ytterligare en viktig aspekt av en persons tidsanvändning är den direkta upplevelsen han eller hon har av en aktivitet. Två personer kan t. ex. ha samma timlön men trivas olika bra med sitt arbete. Det är då rimligt att anta att den person som trivs bättre på sitt arbete upplever en större välfärd än den andre som kanske t.o.m. vantrivs. Denna välfärdskomponent kallas processnytta och är liksom aktivitetens resultat en viktig del av välfärden.

Det är mot denna bakgrund som detta kapitel beskriver fördelningen av tid mellan kvinnor och män, dels i genomsnitt, dels mellan olika livscyklifaser och slutligen mellan olika hushållstyper.

Det kan vara på sin plats att redan inledningsvis påpeka att användandet av genomsnittsvärden för stora befolkningsgrupper kan vara vanskligt. Genomsnitt *skapar* nämligen likhet där det underliggande materialets mest intressanta egenskaper visar sig i olikheter och spridning. Man fokuserar på en liten skillnad *mellan* grupper istället för stora skillnader *inom* grupperna.¹ I fallet med tidsanvändning är dock skillnaderna mellan kvinnor och män som grupper tillräckligt stora för att signalera att det finns intressantare mönster bakom de aggregerade siffrorna.

Kvinnors och mäns tidsanvändning beskrivs utifrån komponenterna betalt arbete, obetalt arbete, total arbetsbörda (och därmed fri tid). Kapitlet avslutas med en utblick över tänkbara framtids-trender och viss internationell jämförelse.

2.1 Det betalda arbetet

I jämställdhetssammanhang brukar kvinnornas inträde på den betalda arbetsmarknaden räknas som principiellt viktig. Att kunna försörja sig själv gör individen ekonomiskt oberoende av andra personer och ökar därmed hans eller hennes handlingsutrymme och livsmöjligheterna i vidare mening. Ett viktigt mått på hur jämställt ett samhälle är kan därför vara hur stor andel kvinnor och män i befolkningen som finns i arbetskraften och hur mycket de arbetar. Hur mycket ekonomiska resurser som en persons marknadsarbete *renderar* är också viktigt i detta avseende. Löneskillnader och skillnader i andra ekonomiska villkor beskrivs i kapitel 3. Termerna betalt arbete, marknadsarbete och förvärvsarbete kommer fortsättningsvis att användas synonymt.

¹ Forskning och "populärvetenskap" om kön sysslar ofta med att beskriva och förklara små skillnader i genomsnittsvärden mellan flickor och pojkar och mellan kvinnor och män. Särskilt när det gäller den mänskliga hjärnans funktionssätt är denna ansats vanligt, se Ledberg, A. (2002). På många områden borde det rimligtvis vara betydligt mer intressant och samhällsekonomiskt lönsamt att studera skillnader mellan *individer* eller andra grupperingar än just kön.

2.1.1 Ett högt arbetskraftsdeltagande

Det relativa arbetskraftstalet anger andelen personer i arbetskraften av hela befolkningen. SCB:s arbetskraftsundersökningar, AKU, mäter hur stor andel av befolkningen som under en viss vecka är i arbetskraften, dvs. är sysselsatta eller söker arbete. Tabell 2.1 visar utvecklingen av de relativa arbetskraftstalen för kvinnor och män sedan 1970. Av tabellen framgår att svenska kvinnor gjort ett kraftigt uttåg på arbetsmarknaden de senaste 30 åren. Från ett deltagande på 60 procent i början av 1970-talet via en toppnotering på 85 procent i början av 1990-talet, finns nu nära 80 procent av alla kvinnor i åldrarna 20–64 år i arbetskraften. Svenska kvinnors arbetskraftsdeltagande ligger mycket högt internationellt sett; det enda land med högre kvinnligt arbetskraftsdeltagande är Island.² Männen arbetskraftsdeltagande låg stabilt runt 90 procent mellan 1970 och 1990. Det manliga arbetskraftsdeltagandet föll kraftigt i början av 1990-talet till följd av lågkonjunkturen, men började öka igen från mitten av 1990-talet. I ett internationellt perspektiv är det manliga deltagandet högt, men inte lika uppseendeväckande högt som det kvinnliga. Gapet mellan mäns och kvinnors arbetskraftsdeltagande minskade fram till 1990 men är oförändrat sedan dess.

² Enligt Eurostats Labour Force Survey hade år 2002 isländska kvinnor i åldersgruppen 20–64 år det högsta arbetskraftsdeltagandet, 85 procent. Sverige kommer på andra plats med 80 procent, Norge, Danmark, Finland och Tjeckien är de resterande som har siffror över 75-procent. Svenska män i samma åldersgrupp har ett arbetskraftsdeltagande på 2 procentenheter över EU15-genomsnittet som var 83 procent. För kvinnor är EU15-genomsnittet 64 procent.

Tabell 2.1 Det relativa arbetskraftstalets utveckling för kvinnor och män i åldern 20–64 år

<i>Procent</i>		
År	Kvinnor	Män
1970	60	90
1975	69	91
1980	77	91
1985	82	90
1990	85	90
1995	80	85
2000	79	84
2002	79	84

Källa: SCB, Arbetskraftsundersökningarna (AKU).

Ett särskilt anmärkningsvärt fenomen är att svenska småbarnsmammor har *starkare* anknytning till arbetsmarknaden än kvinnor i genomsnitt. Fram till och med 1970-talets slut låg arbetskraftsdeltagandet för kvinnor i barnafödande åldrar klart under det för yngre och äldre åldersgrupper. De lämnade i betydande omfattning arbetskraften helt och hållet under småbarnsåren.³ Detta mönster upphörde under 1980-talet och år 2002 tillhörde 81 procent av alla svenska kvinnor med barn under sju år arbetskraften medan motsvarande siffra för samtliga kvinnor var 79 procent. Även svenska småbarnspappor har starkare anknytning till arbetsmarknaden än män i genomsnitt: arbetskraftsdeltagandet var 93 procent mot 80 för samtliga män år 2002. I vissa andra länder sjunker sysselsättningen för kvinnor med småbarn. Ju fler barn desto större effekt på sysselsättningen.⁴

Dagens svenska arbetskraftstal skulle därför kunna tolkas som att svenska kvinnor och män delar ansvaret för familjens försörjning i högre grad än vad som är vanligt i andra länder. Men att kvinnor och män befinner sig i arbetskraften i nästan samma utsträckning betyder inte att de *de facto* arbetar lika mycket. I arbetskraften ingår t. ex. personer som är föräldralediga. Vidare skiljer sig kvinnor och män i arbetskraften betydligt när det gäller arbetstid och närvaro på arbetsplatsen.

³ Se SOU 1990:14, Långtidsutredningen 1990, bilaga 23.

⁴ OECD [2002].

2.1.2 Skillnader i arbetslöshet och deltidarbete

De som ingår i arbetskraften kan delas in i dem som är sysselsatta och dem som är arbetslösa. Till skillnad från i de flesta andra EU- och OECD-länder har arbetslösheten i Sverige länge varit lägre för kvinnor än för män.⁵ Könseffekten av arbetslöshet motverkar således könseffekterna av arbetsmarknadsdeltagande.

En annan orsak till att kvinnor och män i realiteten inte arbetar lika mycket är att kvinnor arbetar deltid i betydligt större utsträckning än män. Att arbeta deltid kan reflektera ett frivilligt val och gör så för många, t. ex. småbarnsmammor, men det kan också röra sig om ofrivillig deltidarbetslöshet. Som ofrivilligt arbetslösa räknas i AKU alla som säger sig vilja arbeta mer än de gör (inte nödvändigtvis heltid). Flera studier visar att kvinnor är starkt överrepresenterade i ofrivillig arbetslöshet och främst gäller det arbeten inom kommunal och landstingsdriven verksamhet, särskilt förskolan och äldreomsorgen. De särskilt drabbade är lågutbildade unga och medelålders kvinnor.⁶

Att arbeta deltid, frivilligt eller ofrivilligt, innebär en lägre inkomst och därmed lägre nivå (eller att vara helt exkluderad från vissa) olika sociala förmåner. Det har också visat sig att personer som arbetar deltid har sämre utvecklings- och karriärmöjligheter än de som arbetar heltid eftersom deltidarbeten ofta är koncentrerade till okvalificerade arbeten.⁷ I tabell 2.2 redovisas de sysselsatta efter vanligen arbetad tid. I detta sammanhang skiljer man i Arbetskraftsundersökningarna (AKU) mellan heltidsarbete (35 timmar eller mer per vecka), lång deltid (20–34 timmar per vecka) och kort deltid (1–19 timmar per vecka).

⁵ Se OECD [2002] och EU Commission Staff Working paper "Gender pay gaps in European labour markets, SEC (2003): 937.

⁶ Se SOU 1999:27 och Nyberg, A. [2003].

⁷ OECD [2002]. och Blau, F., Ferber, M. & A. Winkler [2001, kapitel 8.

Tabell 2.2 Sysselsatta kvinnor och män i åldrarna 20–64, efter vanligen arbetad tid per vecka. Procent av befolkningen

År	Kvinnor				Män			
	1–19 tim	20–34 tim	35– tim	Alla	1–19 tim	20–34 tim	35– tim	Alla
1970	8	15	37	59	1	1	87	89
1975	7	20	41	68	1	1	88	90
1980	8	28	39	75	1	4	85	90
1985	5	30	45	80	1	4	83	88
1990	4	30	50	84	1	5	83	89
1995	4	25	45	74	2	5	71	78
2000	4	22	50	75	2	5	74	80
2002	4	21	51	76	2	5	73	80

Källa: SCB, AKU.

Under första hälften av 1980-talet kulminerade svenska kvinnors deltidsarbete (summan av lång och kort deltid) för att senare avta under 1990-talet. Omfattningen av svenska kvinnors deltid är fortfarande betydande. År 2002 arbetade var fjärde sysselsatt kvinna deltid, att jämföra med 7 procent av männen. Vid en internationell jämförelse kan man däremot konstatera att svenska kvinnors deltidarbete är betydligt lägre än OECD-genomsnittet medan svenska mäns deltidarbete ligger något över.⁸ Det svenska höga kvinnliga arbetskraftsdeltagandet jämfört med andra länder kan alltså inte förklaras med en högre andel deltidarbetande.⁹

Beläggen för att kvinnor arbetar deltid främst för att klara av huvudansvaret för småbarn och hem är många. Småbarnspappor arbetar inte deltid i större utsträckning än resten av befolkningen. Som exempel kan nämnas att av alla sysselsatta kvinnor med yngsta barn mellan tre och sex år¹⁰ arbetade 44 procent deltid! Motsvarande siffra för sysselsatta män med yngsta barn i åldern 3–6 år är 5 procent, vilket är ungefär i nivå med genomsnittet för samtliga män. Enligt AKU 2002 arbetade sysselsatta småbarnspappor en timme *mer* i veckan än samtliga sysselsatta män, drygt 41 timmar mot 40. Enligt en EU-rapport arbetar pappor som uppgivit att de vårdar barn i någon utsträckning i de flesta EU-länderna *färre* timmar än män i genomsnitt men fortfarande inom ramen för

⁸ OECD [2002].

⁹ Se Stark, A. & Å. Regnér [2001].

¹⁰ I åldern 3–6 år har de flesta barn börjat förskolan, men uppfattas ändå som så små att det är viktigt att försöka ha så korta dagar som möjligt.

heltid.¹¹ Enligt SCB:s tidsanvändningsstudie har småbarnspappor dock minskat sin genomsnittliga arbetstid jämfört med de svenska småbarnspapporna för tio år sedan.

Mot bakgrund av detta kan man dra slutsatsen att kvinnor ofta arbetar deltid för att hinna med barnomsorg och hemarbete medan män i stor utsträckning arbetar deltid av andra orsaker oberoende av föräldraskap. Orsaker till denna arbetsfördelning mellan föräldrar diskuteras i kapitel 4.

2.1.3 Kvinnor har högre frånvaro

Sysselsatta personer kan vara tillfälligt frånvarande från arbetet av olika orsaker. Tabell 2.3 redovisar de vanligaste frånvaroorsakerna. Som tillfällig frånvaro räknas frånvaroperioder på minst en vecka på grund av sjukdom, semester, ledighet för vård av barn, studier eller värnplikt. Även i detta avseende är det stor skillnad mellan svenska kvinnor och män. År 2002 var nära var femte sysselsatt kvinna frånvarande medan motsvarande siffra för männen var 11 procent enligt AKU. När det gäller föräldrar till barn under sju år var den köns-mässiga skillnaden i frånvaro ännu större: nära var tredje (31 procent) sysselsatt småbarnsmamma var frånvarande under hela undersökningsveckan. Motsvarande siffra för småbarnspappor skiljde sig inte från män i övrigt: 11 procent av småbarnspapporna var frånvarande. Därför är det inte överraskande att för småbarnsmammorna var frånvaroorsaken i mer än hälften av alla fall föräldraledighet eller vård av barn. För småbarnspapporna stod föräldraledighet och vård av barn endast för 2 procentenheter av frånvaron.

¹¹ Eurostat [2002].

Tabell 2.3 Relativa frånvarotal för personer i åldern 20–64 år, samtliga och med barn under 7 år efter frånvaroorsak 2002. Andel (i procent) av sysselsatta som varit frånvarande hela mätveckan

Frånvaroorsak	Kvinnor		Män	
	Samtliga	med barn <7år	Samtliga	med barn <7 år
Semester	8	7	8	7
Egen sjukdom	5	4	3	2
Vård av barn	4	19	0	2
Studier	1	1	0	0

Källa: SCB, specialbearbetning av AKU 2002.

2.1.4 Ojämn könsfördelning av det betalda arbetet

Den sammanlagda effekten av de könsrelaterade olikheterna i de tre mått som här presenterats, är att kvinnor förvärvsarbetar mindre än män. En större andel män i arbetskraften befinner sig i arbete och arbetar också fler timmar än kvinnor. Skillnaden mellan småbarnsmammor och småbarnspappor är större än mellan kvinnor och män i övrigt. Sammantaget svarade svenska kvinnor för 42 procent och män för 58 procent av alla betalda arbetade timmar i ekonomin.¹² Detta förhållande har förstås ekonomiska och välfärdsmässiga följder på individnivå.

Kvinnornas uttåg på arbetsmarknaden har alltså varit långt ifrån så allomfattande som arbetskraftstalen ger sken av. Mätt på detta vis är inte den svenska jämställdheten så imponerande som man i förstone kan tro. Tabellerna 2.1–2.3 visar emellertid också att kvinnors och mäns engagemang på arbetsmarknaden sedan 1970 trendmässigt närmat sig varandra. På denna, ytterst aggregerade nivå, kan man därför säga att det pågått en långsam utveckling mot ökad jämställdhet på arbetsmarknaden. I kapitel 3 och 4 belyses andra könsmissiga förhållanden på arbetsmarknaden såsom löneskillnader och könssegregering.

Den successiva utbyggnaden av de föräldravänliga inslagen i den svenska välfärdsmodellen – en allt generösare föräldraförsäkring, allt generösare regler för föräldraledighet och offentligt finansierad barnomsorg – förklarar de svenska kvinnornas relativt höga engagemang på arbetsmarknaden. Könsskillnader i förvärvstalet och

¹² SCB, AKU 2002.

frånvarorsaker ger emellertid en fingervisning om vem av föräldrarna som oftast tar huvudansvaret för omvårdnad och hushållsarbete. Många kvinnors villkor på arbetsmarknaden präglas således av att de bär huvudansvaret för hem och familj.

2.2 Det obetalda arbetet

2.2.1 Vad är det värt?

Att tid i betalt arbete kan mätas i pengar är ganska självklart, men hur är det med obetalt arbete? Allt det obetalda arbete människor utför i sina hem, för sig själva och sina närmaste, har förstås också ett värde, men hur stort är det och kan det mätas i pengar? Vad är t. ex. värdet av en timmes städning i hemmet? Städtimmen skulle å ena sidan kunna värderas till den summa pengar det skulle kosta att köpa en timmes städning på marknaden. Å andra sidan kan den också värderas till hur mycket pengar individen skulle ha kunnat tjäna om han eller hon förvärvsarbetade under den aktuella timmen. Dessa båda värderingsprinciper kallas ”ersättarprincipen” respektive ”alternativkostnadsprincipen”. Av detta enkla exempel framgår att de två värderingsprinciperna kan ge ganska varierande värden på en städtime i hemmet. Det är således allt annat än enkelt att värdera det obetalda hemarbetet.

En annan svårighet rör själva mätandet. Hur ska man gå till väga för att räkna ut antalet städtimmar i samhället? Hur kan man överhuvud taget få reda på vad människor gör när de inte förvärvsarbetar? Hur kan man skilja ren fritid från produktivt men oavlönat arbete? I ljuset av alla dessa frågor är det lätt att konstatera att det är mycket svårt att ta fram kvantitativa och ekonomiska mått på det obetalda arbetet. Varför skulle man ens vilja eller behöva göra det? Det finns tre huvudargument för att det är värdefullt att ha tillförlitliga och jämförliga mått på det obetalda arbetet i ett samhälle.

Det första argumentet är att ett aggregerat värde på samhällets obetalda arbete gör att man då kan studera ekonomins sammansättning i formell och informell sektor över tiden. En följd av detta är att om ett samhälle successivt går från hemproduktion till marknadsproduktion så överskattar BNP-tillväxten den underliggande välfärdstillväxten eftersom man förlorat den välfärd som det bort-

rationaliserade hemarbetet gav, men att denna välfärdskostnad inte räknas med i BNP.

Ett andra argument är att man med hjälp av uppgifter om det obetalda arbetet kan beräkna en s.k. utvidgad inkomst för olika grupper. Resultatet av en persons hemarbete ger ju individen själv och ofta hela hushållet välfärd. Givet en viss inkomstnivå har en individ som utför mer hemproduktion högre ekonomisk standard än en som uträttar mindre hemproduktion. Denna sorts fördelningseffekter av hemproduktion tas sällan hänsyn till i fördelningsberäkningar och fördelningspolitik.¹³

Det tredje argumentet är en sorts jämställdhetsargument om vikten av att synliggöra kvinnors bidrag till försörjningen. På FNs kvinnokonferenser 1975, 1985 och 1995 fördes fram krav på att det oavlönade arbetet ska mätas, värderas och inkluderas i s.k. satellitnationalräkenskaper. Eftersom kvinnor världen över uträttar betydligt mer obetalt arbete än män skulle detta synliggöra kvinnors bidrag till ekonomin, är tanken. Och poängen med att synliggöra kvinnors bidrag är att annars är risken stor att man inte tar hänsyn till kvinnors villkor när politik utformas. Nyberg [1997] menar emellertid att bara för att obetalda arbetsinsatser mäts och får en "prislapp" behöver inte innebära några fördelar för kvinnor. I Sverige har t. ex. den offentliga sektorn en stor och synlig post i BNP, men den uppfattas inte som något "kvinnornas bidrag" utan snarare som ett problem.¹⁴

Det verkar alltså finnas en rad skäl till att mäta, värdera och inkludera hemproduktionen i BNP, men även argument emot. År 1993 infördes rekommendationer i The Systems of National Accounts (SNA) att upprätta satelliträkenskaper där värdet av det obetalda arbetet ingår i BNP. Nyberg [1997] visar en översikt över studier där man försökt skatta ett värde på det oavlönade arbetet. Dessa varierar ganska kraftigt, mycket till följd av stora mätsvårigheter och val av värderingsprincip; mellan 30 och 100 procent av BNP mätt på traditionellt sätt (summan av alla andra varor och tjänster än de som människor producerar obetalt). Bergman [2003] har nyligen värderat det svenska hemarbetet år

¹³ Se emellertid Regeringens proposition 2000/01 Budgetpropositionen för 2001, bilaga 4. där värdet av den offentliga konsumtionen läggs till hushållens inkomster.

¹⁴ Ett fjärde argument rapporteras av Bergman, M. [2003]. Eftersom medlemsavgiften till EU beräknas på BNP missgynnas länder med stor offentlig sektor, t. ex. Sverige. Detta för att välfärdsgivande produktion som i andra länder sker som obetald produktion sker i offentliga sektorn (som ingår i BNP).

1990/91 med ersättarprincipen¹⁵. Enligt hennes skattning uppgår värdet av det obetalda arbetet i åldersgruppen 20–64 år till ganska precis 100 procent av BNP.

På grund av svårigheten att värdera har man i vissa länder valt att utveckla metoder för att studera hushållens tidsanvändning, vilket är det första nödvändiga steget i en värdering. För att visa kvinnors stora produktiva insatser och peka på den ojämna fördelningen av betalt och obetalt arbete är tidsanvändningsstudier antagligen ett betydligt bättre alternativ än att upprätta satelliträkenskaper.¹⁶

2.2.2 Svenska kvinnor och män i genomsnitt

Under perioden september 2000 till maj 2001 genomförde SCB en tidsanvändningsstudie. Personerna som deltog i undersökningen fick föra detaljerade dagboksanteckningar över sina aktiviteter under två slumpmässigt utvalda dygn, en vardag och en lördag eller söndag. Undersökningen kategoriserade människors aktiviteter under fem huvudrubriker: marknadsarbete, hemarbete, studier, personliga behov och fri tid.

Av dessa var *personliga behov* den kvantitativt största aktiviteten med cirka 10 timmar per dygn för män och något mer för kvinnor i befolkningen i åldern 20–84 år. Aktiviteten består till allra största delarna av sömn och måltider¹⁷. Av tidsanvändningsstudien framgår att kvinnor sover något längre och tillbringar något längre tid för måltider än män. Detta förhållande gäller i alla åldersgrupper och i alla hushållssammansättningar.

Den näst största aktiviteten för kvinnor och män (i åldrarna 20–84)¹⁸ är *fri tid*. Den fria tiden är emellertid mycket ojämnt fördelad över åldersgrupper och hushållstyper. Ensamstående småbarnsmammor har minst fri tid av alla och mest fri tid har, föga förvånande, kvinnor och män i åldrarna 65–84 år. Enligt tidsanvändningsundersökningen har svenska kvinnor i genomsnitt 5 timmar och 10 minuter fri tid medan männen har 20 minuter mer per genomsnittlig dag. I tidsanvändningsundersökningen mäts aktiviteterna så att kvinnornas fria tid i genomsnitt överskattas medan

¹⁵ Bergman använde sig av prislistor från HomeMaid Hemservice i Sverige AB och Hemfrid i Sverige AB.

¹⁶ Nyberg, A. [1997].

¹⁷ Med undantag för att måltider som intas under förvärsarbete räknas som förvärsarbete, se SCB [2003a].

¹⁸ I fortsättningen avses personer i åldersgruppen 20–64 där inget annat anges.

männens i genomsnitt underskattas, vilket torde innebära att skillnaden i fri tid mellan könen är större än 20 minuter.¹⁹ Eftersom kvinnors fria tid är mer fragmentiserad än mäns, talar mycket för att kvaliteten på kvinnornas fria tid är lägre. Under veckosluten har kvinnorna i de flesta ålders- och hushållsgrupper mer än en timme mindre fri tid än männen. Slutligen gäller att kvinnor som vill förvärvsarbeta mer får göra detta delvis på bekostnad av sin fria tid. För män däremot innebär ett större förvärvsarbete i första hand ett mindre hemarbete.

*Det obetalda arbetet*²⁰ uppgår till cirka 25 timmar per person och vecka i åldersgruppen 20–64 år medan det betalda arbetet uppgår till drygt 30 veckotimmar per person. Till obetalt arbete räknas all *produktiv sysselsättning som en individ utför utan betalning, men som skulle kunna lejas ut till någon annan.*²¹ På så vis är t. ex. att laga mat i hemmet till sig själv och andra hushållsmedlemmar obetalt arbete, medan sömn, motion och biobesök inte är det eftersom det inte kan utföras av någon annan med samma resultat.²² Det obetalda arbetet och dess fördelning mellan kvinnor och män de senaste tio åren beskrivs i tabell 2.4.

Av tabellen framgår att svenska kvinnor under perioden 2000/01 i genomsnitt utförde 29 timmar hemarbete i veckan. Motsvarande siffra för män var drygt 20 timmar, dvs. nästan exakt de omvända proportionerna som råder mellan könen för betalt arbete. Men bakom de genomsnittliga skillnaderna ligger, som alltid, ännu större skillnader inom grupperna kvinnor och män. När materialet studeras avseende livscykelphas och hushållstyp framträder större skillnader. Likaså när huvudaktiviteten ”obetalt arbete” bryts ner i sina olika underaktiviteter. Av tabell 2.4 framgår vilka underaktiviteter som återfinns under obetalt arbete och hur dessa fördelar sig mellan könen.

¹⁹ Detta beror på att marknadsarbetet mäts brutto och hemarbetet netto. Detta beskrivs mer ingående nedan.

²⁰ Begreppen obetalt arbete, hemarbete och hemproduktion kommer i det följande att användas synonymt.

²¹ Detta kallas för tredjepersonskriteriet och kan hänföras till Margaret Reids avhandling i nationalekonomi från 1934 om hushållsproduktion.

²² Sömn, motion och biobesök rubriceras i tidsanvändningsundersökningen som personliga behov respektive fri tid, se SCB [2003].

Tabell 2.4 Genomsnittlig tid per dag för hemarbete (timmar: minuter) år 2000/01 och förändring (minuter) sedan 1990/91 efter kön. Befolkningen 20–64 år. Alla dagar, september–maj

	Kvinnor	Män		Diff. sedan 1990/91
	Tid	Diff. sedan 1990/91	Tid	
Hushållsarbete	1:58	-31	0:58	1
<i>därav:</i>				
<i>Matlagning</i>	0:42	-7	0:23	0
<i>Diskning, avdukning</i>	0:20	-4	0:10	1
<i>Städning bostad</i>	0:30	-9	0:15	-1
<i>Tvätt, strykning</i>	0:16	-6	0:04	0
Underhållsarbete	0:18	-2	0:29	-8
Omsorg om egna barn	0:36	-10	0:17	0
Omsorg om andra	0:07	-1	0:07	-2
Inköp av varor och tjänster	0:30	0	0:21	0
Annat hemarbete	0:09	4	0:08	2
Resor i samband med hemarbete	0:30	2	0:26	1
Hemarbete, totalt	4:08	-39	2:46	-7

Not: Differenser i fet stil är statistiskt signifikanta på 5-procentsnivån.

Källa: SCB [2003a], *Tid för vardagsliv*, tabell B:16.

Hushållsarbete

Den enskilt största posten under hemarbete för både kvinnor och män är hushållsarbete. Som framgår av tabell 2.4 utförde kvinnor i genomsnitt två timmar hushållsarbete per dag, dubbelt så mycket som män. Till hushållsarbete räknas de främsta vardagliga bestyren i ett hushåll: matlagning, disk, tvätt och städning. Hushållsarbete uppfattas av de flesta som betungande och föga givande. I amerikanska tidsanvändningsundersökningar lät man intervjupersonerna rangordna de vanligaste aktiviteternas processvärde.²³ Med processvärde menas själva upplevelsen medan aktiviteten pågår utan att ta hänsyn till resultatet av aktiviteten. Processvärdet av att städa i hemmet avser således hur mycket personen tycker om eller tycker illa om att städa och påverkas inte av om han eller hon tycker mer eller mindre om ett rent hem. Av en rad alternativa aktiviteter

²³ Se Juster, T. [1985]

hamnade just hushållsarbete på sista plats. Liknande studier har gjorts i svenska sammanhang med liknande resultat.²⁴

Omsorg om barn och övrigt hemarbete

Den näst största posten inom hemarbetet är omsorg om egna barn²⁵. Svenska kvinnor i åldern 20–64 lägger i genomsnitt drygt fyra timmar i veckan på vård av egna barn. Med tanke på att långt ifrån alla kvinnor och män i respektive grupp har egna barn kan man dra slutsatsen att barnomsorg är en relativt stor post i många hushåll. Återigen kan man konstatera att män i genomsnitt står för endast en tredjedel av all omsorg om egna barn. Enligt undersökningar av processvärden är umgänge med egna barn den aktivitet som amerikanska och svenska kvinnor och män värdesätter högst bland alla aktiviteter.²⁶

När det gäller hemarbete finns det endast en syssla där män utträttar mer än kvinnor och det är s.k. underhållsarbete. Hit räknas tomt- och trädgårdsarbete, rastning och skötsel av husdjur, byggnadsarbeten och reparationer av hus, hem och fordon. Även underaktiviteterna under underhållsarbete fördelar sig olika mellan könen (anges ej i tabellen). Tomt- och trädgårdsarbetet är jämt fördelat mellan könen medan underhåll och reparationer nästan uteslutande utförs av män. Män utträttar tre och en halv timme underhållsarbete i veckan och kvinnor drygt två timmar.

Det obetalda arbetet har minskat

Jämfört med den tidsanvändningsstudie som SCB genomförde 1990/91 har svenska kvinnor dragit ner kraftigt på sitt obetalda arbete; nära 40 minuter per dag. Det motsvarar en minskning på nästan fem timmar i veckan. Som framgår i tabell 2.4 är det huvudsakligen hushållsarbete och omsorg om egna barn som har minskat. Vad gäller omsorg om egna barn går det utifrån studien inte att säga om varje barn får mindre tid eller om det helt enkelt finns färre barn per hushåll nu än för tio år sedan. Svenska mäns hemarbete är oförändrat under perioden.

²⁴ Klevmarken, A. & D. Hallberg [2001].

²⁵ Som vård av egna barn räknas i detta sammanhang endast den tid då deltagaren uppgivit detta som huvudsaklig aktivitet.

²⁶ Juster, T. [1985] och Klevmarken, A. & D. Hallberg [2001].

Dessa förändringar leder sammantaget till att kvinnornas *andel* av hemarbetet har minskat något under den senaste tioårsperioden (från drygt 70 procent till 67 procent). Liksom när det gäller betalt arbete har kvinnors och mäns hemarbete konvergerat. Detta skulle kunna tolkas som ett tecken på ökad jämställdhet, men det faktum att det är kvinnorna som står för de stora förändringarna, både på arbetsmarknaden och i hemarbetet, gör att man snarare bör tala om att svenska kvinnor betar sig alltmer som män alltid gjort och fortfarande gör. Trots att kvinnorna kraftigt dragit ner på hushållsarbete och omsorg om egna barn har män inte ökat sina insatser på dessa områden. Dessa två aktiviteter är fortfarande mer snedfördelade mellan könen än hemarbetet i stort.

Det är sannolikt så att det finns en behovsbestämd nedre gräns för omsorgen om de egna barnen. Här återfinns nämligen underaktiviteter som tillsyn och hjälp till barn, hjälp med läxor, lek med barn, samtal med barn, högläsning, föräldramöten och närvaro vid barnets aktiviteter. När den totala tiden för omsorg om egna barn är liten är det inte möjligt att låta någon annan utföra den, med eller utan betalning, med bibehållen kvalitet. Många anser dessutom att fördelningen av omsorgen mellan föräldrarna är viktig: den tid ett barn tillsammans med en förälder kan inte ersättas fullt ut med tid tillbringad med den andra föräldern.²⁷

På samma sätt finns det antagligen en nedre gräns även för hushållsarbetet, som genomsnittliga familjer aldrig kommer att ha råd att köpa sig fria från. Ju mer man minskat på vardagliga bestyr såsom måltider, disk, städ och tvätt, desto svårare blir det att rationalisera bort ytterligare. Det är förstås svårt att säga exakt var gränsen går, så det är möjligt att trenden med att svenska kvinnor minskar sitt hemarbete (utan att det ersätts av mäns ökade insatser) kan fortsätta något ytterligare. Att ansvara för ett hem innebär inte bara hushållsarbete och barnomsorg; det innebär också en hel del planering och organisering, se Bekkengen [2002]. Detta lägger ytterligare en restriktion för hur mycket hemarbete som kan tänkas effektiviseras i framtiden.

²⁷ De flesta är överens om att barn behöver tillgång till båda sina föräldrar. Exempelvis bygger lagstiftningen om delad vårdnad på denna grundtanke.

Fördelningen av obetalt arbete är centralt för jämställdheten

Dessa gränser utgör också gränser för den reella jämställdheten. Svenska kvinnor kan inte fortsätta att ha huvudansvaret för hem och familj och samtidigt kunna engagera sig på arbetsmarknaden på samma villkor som män. Om många hushåll befinner sig nära dessa nedre gränser för barnomsorg och hushållsarbete, innebär detta att svenska män måste ta över en viss andel av dessa uppgifter. Något som motsäger att de skulle vara villiga att göra det är att deras tidsanvändning inte omfattar mer hemarbete nu än för tio år sedan.

Mäns ovilja att dela lika på hemarbetet får olika konsekvenser inom olika sorters hushåll. Inom många hushåll ”väljer” kvinnan att arbeta deltid och får då sämre ekonomisk utveckling än mannen. I andra hushåll tar kvinnan av sin fria tid för att förvärvsarbeta och får då mycket mindre fri tid än mannen.²⁸ Ytterligare andra kanske tar ut skilsmässa pga. svårigheter att få gehör för att dela mer lika på det gemensamma hushållsarbetet. Orättvisorna som bildas är kvalitativt olika, men drabbar kvinnan ofördelaktigt.²⁹

Genomsnittsvärden som de i tabell 2.4 berättar en hel del men inte allt om verkligheten. Även om en genomsnittlig svensk kvinna i åldern 20–64 år utför fyra–fem timmar obetalt arbete varje genomsnittlig dag, så betyder det inte att alla, eller ens de flesta, gör det. Många utför kanske mindre och några betydligt mer. För att få veta mer om det obetalda arbetet i ekonomin är det lämpligt att bryta ner de aggregerade siffrorna. Hur skiljer sig tidsanvändningen för kvinnor och män i olika hushållskonstellationer? Har åldern någon betydelse? Och är det tänkbart att det bland sammanboende kvinnor och män finns olika typer, vissa par är kanske mer inställda på jämställdhet och delat ansvar och andra par kanske beter sig mer ”traditionellt” när det gäller att dela upp betalt och obetalt arbete? I det följande diskuteras dessa frågor.

2.2.3 Det obetalda arbetet hos ensamstående barnlösa

En första könsmissig skillnad i tidsanvändning som sällan uppmärksammas är den mellan ensamstående barnlösa kvinnor och män. I egenskap av barnlösa har dessa hushåll inte lika stort behov av hemarbete som t. ex. hushåll med småbarn. Men ensamstående

²⁸ Se t. ex. Bergmann, B. [1986], Ahrne, G. & C. Roman [1997] och Widmalm, F. [2000].

²⁹ Se t. ex. Bergmann, B. [1986], Ahrne, G. & C. Roman [1997] och Widmalm, F. [2000].

kan inte heller dra fördel av att samarbeta med någon annan person när det gäller arbetsfördelningen; de måste försörja sig själva och de måste utträta sitt eget hushållsarbete (eller köpa tjänster på marknaden). Trots dessa till det yttre mycket likartade villkor för ensamstående barnlösa kvinnor och män framgår det ändå i tabell 2.5 att dessa kvinnor lägger mer tid på hemarbete än männen; 2 timmar och 20 minuter jämfört med männens knappa två timmar.³⁰,³¹ Som väntat är skillnaden mellan kvinnor och män mindre än genomsnittet i förra avsnittet, både i absoluta och relativa termer. Större delen av skillnaden gäller hushållsarbete, dvs. matlagning, disk, tvätt och städning. Detta mönster går igen för alla åldersgrupper av ensamstående kvinnor och män i tidsanvändningsstudien.

Tabell 2.5 Genomsnittlig tid för hemarbete för barnlösa (timmar:minuter) år 2000/01. Åldersgrupp 20–44 år. Alla dagar

	Kvinnor		Män	
	<i>Ensamstående</i>	<i>Sammanboende</i>	<i>Ensamstående</i>	<i>Sammanboende</i>
Hushållsarbete	1:06	1:22	0:48	0:42
<i>därav:</i>				
<i>Matlagning</i>	0:24	0:31	0:19	0:18
<i>Diskning, avdukning</i>	0:11	0:13	0:08	0:06
<i>Städning, bostad</i>	0:19	0:22	0:13	0:12
<i>Tvätt, strykning</i>	0:09	0:09	0:04	0:03
Underhållsarbete	0:08	0:14	0:16	0:23
Omsorg om egna barn	-	-	-	-
Omsorg om andra	0:07	0:07	0:06	0:05
Inköp av varor och tjänster	0:24	0:28	0:21	0:20
Annat hemarbete	0:07	0:06	0:04	0:04
Resor i samband med hemarbete	0:21	0:24	0:18	0:23
Hemarbete, totalt	2:20	2:42	1:54	1:59

Källa: SCB [2003a], *Tid för vardagsliv*, tabell B:7.

För ensamstående barnlösa är det inte frågan om att kvinnor tvättar, städar och lagar mat åt andra hushållsmedlemmar utan att

³⁰ Här redovisas tidsanvändningen endast för personer i åldern 20–44 år.

³¹ Könsskillnaden är i det närmaste statistiskt signifikant på 10-procentsnivån.

de gör det *åt sig själva*. Varför väljer individer med likartade behov och villkor systematiskt olika beroende på kön? Varför städar kvinnor mer? Har de större bostad eller högre hygieniska krav? Är det ekonomiska eller sociala bestämningsfaktorer? Många hävdar att det är ekonomiska faktorer som gör att kvinnor hemarbetar mer och förvärvsarbetar mindre än män. Andra menar att vi fostras till kvinnor och män och därför lär oss att bete oss enligt bestämda könsmonster. I kapitel 4 redogörs för olika teorier om vad som bestämmer individers tidsanvändning.

Något som talar för att det är normer och föreställningar om kön och inte ekonomiska faktorer, som gör att kvinnor som grupp beter sig annorlunda än gruppen män är att man redan i barns hemarbete ser avsevärda könsspecifika skillnader. När det gäller barn kan man inte hänvisa till löneskillnader för att motivera att flickor skulle hjälpa till mer och med andra uppgifter än pojkar, men ändå är det ett faktum. Evertsson [2001] undersökte hur svenska barn i åldern 10–18 år bidrar till hemarbetet i sina familjer.³² Hennes huvudresultat är att flickor och pojkar hjälper till med olika sorters hemarbete och att flickor hjälper till med fler uppgifter än pojkar. Skillnaden i hushållsarbete (som i Evertssons studie inkluderar att ta hand om syskon) mellan flickor och pojkar ökar med åldern. Studien bekräftar även att föräldrarna tjänar som förebilder för sina barn *av respektive kön*. I familjer där fäder utträttade relativt stor andel av hushållsarbetet utträttade sönerna också fler sysslor. I familjer där mamman har hög utbildning utträttade flickor färre sysslor. Flickors hemarbete ökade också med familjens totala hemarbetsbelastning, medan den totala arbetsbelastningen inte påverkade pojkars insatser.

Undersökningen studerade också barns inställning till jämställdhet och vad som påverkade denna. Pojkar med mer erfarenhet av hushållsarbete var mer benägna att vara positivt inställda till jämställdhet. Inställningen till jämställdhet ökade för både flickor och pojkar om mamman var högutbildad. Ett nedslående faktum från Evertssons undersökning var att svenska barns inställning till jämställdhet år 2000 inte var mer positiv än hos föräldragenerationen: endast 40 procent av pojkarna och 58 procent av flickorna tyckte att det är mycket viktigt att de vuxna delar lika på ansvaret för

³² Evertsson, M. [2001]. Datamaterialet utgör av den sk Barn-Levnadsnivåundersökningen, en intervjuundersökning med barn parallell till (vuxen-)LNU och är inte direkt jämförbar med SCB:s tidsanvändningsundersökning.

hushållsarbetet. Denna stora könsskillnad i inställning till jämställdhet är således oförändrad jämfört med föräldragenerationens.

Sammantaget talar studien för att flickor och pojkar uppfostras olika, vilket leder till att flickor och pojkar utvecklar olika färdigheter och smak för obetalt arbete. Svenska föräldrar uppfostrar således, medvetet eller omedvetet, sina döttrar till traditionellt kvinnliga och sina söner till traditionellt manliga områden i hemmet. Detta reproducerar också bristen på jämställdhetsnorm.

Ett annat intressant område där fördelningen i obetalt arbete mellan könen är mycket ojämn men inte gärna kan sägas styra av ekonomiska faktorer är i vilken utsträckning vuxna döttrar respektive söner hjälper sina gamla föräldrar. Det framkommer i studier av anhörigomsorg till äldre personer att döttrar uträttar betydligt mer anhörigomsorg för sina föräldrar än sönerna. Inte heller här är det troligt att det är ekonomiska argument som styr. För att bestämma vem som ska hjälpa en gammal förälder har en syster ingen anledning att jämföra sin lön med sin brors, så andra faktorer måste ligga bakom. Detta behandlas i kapitel 5.

2.2.4 Sammanboende med samordningsvinster?

Att dela hushåll med en annan person gör att man kan utnyttja vad ekonomer kallar komparativa fördelar. Enkelt uttryckt går detta ut på att man in inom hushållet delar upp arbetsuppgifter och sysslor efter vem av parterna som är skickligast eller effektivast att utföra dem. Ett klassiskt exempel är när kvinnan i ett heterosexuellt par tvättar och stryker mannens skjortor just därför att hon är bättre på att tvätta, torka och stryka. När det gäller obetalt arbete anses män ofta vara bättre på underhållsarbete som reparationer och underhåll av byggnader och fordon. Oftast rör det sig alltså om fysiskt tyngre arbete. Ju mer olika parterna är desto mer effektivt och lönsamt är det att axla olika sysslor jämfört med att dela lika. Resonemanget gäller inte bara sysslorna inom det obetalda arbetet utan i än högre grad i valet mellan betalt och obetalt arbete.

Om sammanboende kvinnor och mäns fördelning av arbete skiljer sig systematiskt från ensamståendes skulle det kunna vara ett tecken på att hushållen verkligen utnyttjar sina olika färdigheter på ett effektivare sätt än vad ensamstående kan göra. Och mycket riktigt: av tabell 2.5 framgår att skillnaden mellan mäns och kvinnors hemarbete är större för sammanboende än för ensamstående.

Ett problem i sammanhanget är att det är omöjligt att veta något om individernas s.k. produktivitet i olika sysslor, dvs. det går inte att säkert säga att den som är bäst på någon viss syssla också är den som utför den.

Av tabell 2.5 framgår att kvinnor som bor tillsammans med en man i ett barnlöst hushåll ägnar drygt 20 minuter mer per dag åt obetalt arbete än ensamstående barnlösa kvinnor i samma åldersgrupp.³³ Merparten av skillnaden består av hushållsarbete. För männens del innebär inte skillnaden i hushållstyp någon skillnad i obetalt arbete: sammanboende barnlösa män utför bara obetydligt mer obetalt arbete (och mindre hushållsarbete) än ensamstående barnlösa män! Även om skillnaderna inte är statistiskt signifikanta, så pekar de åt förväntat håll. Vad som stärker hypotesen om komparativa fördelar är dock att kvinnors andel av hushållsarbetet ökar och männens del av underhållsarbete ökar. Om man tittar på själva hushållsarbetet så utför de sammanboende kvinnorna två tredjedelar (66 procent) av hushållsarbetet och 58 procent av allt hemarbete. Dessa siffror motsäger således inte att sammanboende kvinnor och män utnyttjar komparativa fördelar i sin tid- och arbetsfördelning. I de äldre åldersgrupperna är denna specialiseringseffekt lika omfattande bland barnlösa sammanboende kvinnor och män.

Feministiska forskare, däribland Holmberg [1999], ger en annan förklaring till varför sammanboende kvinnor utför mer hemarbete än både sammanboende män och ensamstående kvinnor. Hon menar att det i heterosexuella parrelationer helt enkelt förväntas av kvinnor att de ska ge mer i relationen och mannens roll är att få. Därför förväntas kvinnan både anpassa sig mer och utföra mer hemarbete än mannen.³⁴ Utifrån tidsanvändningsundersökningens resultat är det inte möjligt att avgöra betydelsen av de olika förklaringarna.

Hushållens totala mängd hemarbete stiger över åldersgrupperna. Det finns två tänkbara förklaringar till detta. För det första kan man tänka sig en ålderseffekt så att hushållet behöver eller har en preferens för mer hemarbete ju äldre de är. Det är t. ex. tänkbart att man har större bostad ju äldre man är, äter mer vällagade måltider m.m. Men det kan också röra sig om s.k. åldersgrupppeffekter vilket

³³ En annan skillnad är att de förvärvsarbetar mer och studerar mindre, något som förmodligen har att göra med att de sammanboende är äldre än de ensamstående i genomsnitt. Detsamma gäller för männen.

³⁴ Holmberg, C. [1999].

innebär att de som idag är yngre har en lägre efterfrågan på hemarbete och kommer att fortsätta ha det även när de blir äldre. Detta är troligt t.ex. om man kan argumentera för att människor i yngre åldersgrupper har investerat mer i utbildning och yrkeskarriär och därmed har en högre genomsnittlig avkastning på betalt arbete än de som är äldre idag. Ålders- och åldersgrupp-effekterna är inte varandra uteslutande, men den stora minskningen av hemarbete den senaste tioårsperioden talar för åldersgrupp-effekten, särskilt för kvinnor.

2.2.5 Barn in – jämställdhet ut?

Ofta påstås att kvinnor och män är relativt jämställda till dess första barnet föds. Detta stöds på påståenden som att både kvinnor och män har hög arbetsmarknadsanknytning, ungefär lika lång utbildning och ungefär lika stor total arbetsbörda respektive fri tid. Vidare kanske man inte tycker att en skillnad på 40 minuters hemarbete eller 20 minuters fri tid per dag är så markant "ojämställt". Men mot bakgrund av de föregående styckena är detta en illusion; resonemangen ovan visar att kön påverkar individens tidsanvändning redan som barn, ensamstående och som medlemmar i barnlösa hushåll. Emellertid är det också sant att jämställdheten är ännu sämre i barnfamiljer, och då särskilt i familjer med små barn³⁵.

Vad som händer när första barnet föds är två saker: för det första genereras mycket mer hemarbete i form av både hushållsarbete och vård av barn. För det andra är den ena föräldern föräldraledig och har på så sätt (enligt många uppfattning) större möjlighet att utföra merparten av hemarbetet. I småbarnsfamiljer är det obetald arbetet mer än dubbelt så omfattande som i barnlösa sambohushåll i åldern 20–44 år. Tabell 2.6 redovisar fördelningen av obetalt arbete mellan sammanboende kvinnor och män med och utan barn för att utreda vilken effekt småbarnsnärvaron har på arbetsfördelningen mellan kvinnor och män.

³⁵ Som småbarn räknas i tidsanvändningsundersökningen barn under sju års ålder.

Tabell 2.6 Genomsnittlig tid för hemarbete för sammanboende (timmar:minuter) år 2000/01. Åldersgrupp 20–44 år respektive småbarnsföräldrar. Alla dagar

	Kvinnor		Män	
	Barnlösa	Med småbarn	Barnlösa	Med småbarn
Hushållsarbete	1:22	2:19	0:42	1:02
<i>därav</i>				
<i>Matlagning</i>	0:31	0:49	0:18	0:25
<i>Diskning, avdukning</i>	0:13	0:24	0:06	0:12
<i>Städning bostad</i>	0:22	0:36	0:12	0:17
<i>Tvätt, strykning</i>	0:09	0:21	0:03	0:03
Underhållsarbete	0:14	0:20	0:23	0:37
Omsorg om egna barn	-	2:07	-	1:06
Omsorg om andra	0:07	0:04	0:05	0:05
Inköp av varor och tjänster	0:28	0:30	0:20	0:22
Annat hemarbete	0:06	0:09	0:04	0:09
Resor i samband med hemarbete	0:24	0:37	0:23	0:29
Hemarbete, totalt	2:42	6:06	1:59	3:50

Källa: SCB [2003a], *Tid för vardagsliv*, tabell B:7.

Vid en jämförelse av tidsanvändningen mellan sammanboende hushåll med och utan småbarn framkommer att den största skillnaden är att småbarnfamiljerna har en betydligt tyngre börda av obetalt arbete. I småbarnsfamiljer uppgår hemarbetet till tio timmar per dag vilket är dubbelt så mycket som för barnlösa sammanboende. Drygt hälften av skillnaden utgörs av omsorg om barnen och resten avser främst hushållsarbete. Skillnaderna är något större bland kvinnor än män. Jämfört med barnlösa sammanboende uträttar sammanboende kvinnor med småbarn något större andelar av det sammanlagda hushållsarbetet och totala hemarbetet. Samtidigt spenderar småbarnsmammor och småbarnspappor mindre tid för alla andra aktiviteter: betalt arbete, personliga behov, studier och fri tid.³⁶ Förändringarna har den effekten att kvinnors andel av hushållsarbetet uppgår till 69 procent (jämfört med 66 procent i barnlösa sambohushåll) och kvinnors andel av allt

³⁶ Att småbarnspappor marknadsarbetar mindre än barnlösa i åldersgruppen 20–44 år är enligt SCB (2003) ett nytt fenomen för 2000-talet. I SCB:s tidigare tidsanvändningsstudier har det inte funnits någon skillnad i betald arbetstid mellan småbarnspappor och sammanboende barnlösa män.

hemarbete är 61 procent mot 58 procent i barnlösa sambohushåll. Vad gäller omsorgen om egna barn står mammorna för två tredjedelar av arbetet. Sammanboende småbarnsmammor tar alltså på sig en något större andel av hushållets obetalda arbete än sammanboende barnlösa kvinnor.

Det totala hemarbetet är dubbelt så stort, men småbarnsmammornas andel av hushållsarbete och hemarbete är bara några procentenheter större än hos barnlösa hushåll. Det är således fel att säga att ojämställdheten börjar med första barnet. Istället blir den mer iögonenfallande när omfattningen av hemarbetet är stor.

2.2.6 Hushållen tycker olika om jämställdhet

Inledningsvis framgick att mycket talar för att de svenska hushållen kan delas in efter hur jämställdhetsorienterade de är. Argumentet skulle vara att utöver alla ekonomiska faktorer som tros påverka hushållens arbetsfördelning finns för varje hushåll en preferens för delat ansvar eller traditionell uppdelning av olika sysslor. Ahrne och Roman [1997] lät intervjua 1281 sammanboende eller gifta personer mellan 25 och 60 år och finner att dessa hushåll kan delas in i fyra grupper beroende på hur de fördelar arbetet sinsemellan. De *jämställda* paren utgör 13 procent av paren i undersökningen. De delar lika på matlagning, tvätt och städning. Inom de *semijämställda* paren (24 procent) gör mannen en hel del hushållsarbete men kvinnan har huvudansvaret och gör mest. *Konventionella* par (36 procent) låter kvinnan göra allt eller mest av två sysslor och delar lika på den tredje (oftast städning). Bland de *patriarkala* paren (27 procent) utför kvinnan alltid två av de tre sysslorna och oftast eller alltid även den tredje.³⁷ Variationen i fördelningen av hushållsarbetet behöver inte bero på olika attityder utan skulle även kunna bero på rent ekonomiska förhållanden. Kännetecknande för människors preferenser är att de inte är direkt observerbara. Enda sättet att få reda på något om preferenser är att i intervjuer fråga människor direkt. Enligt Ahrne och Roman (1997) är kvinnornas missnöje större ju mindre jämställd fördelningen är, medan männen i huvudsak är nöjda. Men i SCB:s tidsanvändningsundersökningar finns inga frågor om vad som bestämt arbetsfördelningen eller om deltagarna är nöjda eller missnöjda, så det går inte att säga något om attityder till delat ansvar utifrån det materialet.

³⁷ Ahrne, G. & C. Roman [1997].

Däremot har Forssell [2002] studerat just attityder till jämställdhet i relation till föräldraledighet och hushållsarbete.³⁸ Forssell intervjuade småbarnsföräldrar i 25 hushåll om hur de fördelade hushållsarbetet³⁹ före, under och efter föräldraledigheten med första barnet. Tanken var att studera hur uppdelningen före föräldraskapet respektive arbetsdelningen under föräldraledigheten påverkade den ”slutliga” fördelningen, dvs. när båda föräldrarna åter förvärvsarbetade och barnet gick i förskola. Hon finner att familjerna kan delas i två grupper beroende på hur de ser på möjligheten att kombinera hushållsarbete med omsorg och vård av barnet *under föräldraledigheten*. I den första gruppen anser föräldrarna att föräldraledighetens främsta syfte är att ge barnet tid med föräldern, vilket inte lämnar så mycket tid till hushållsarbete för den föräldralediga partnern. I den andra gruppen anser man att föräldraledigheten just ger den föräldralediga möjlighet att utföra allt hushållsarbete eftersom man ändå är hemma.

I den första gruppen fortsätter kvinnan och mannen att dela på hushållsarbetet både under föräldraledigheten och även sedan båda återgått till yrkesarbete. I den andra familjetypen utför däremot den föräldralediga, vilket oftast är kvinnan, det mesta hushållsarbetet även fast man i många fall utgått från en barnlös situation när man delade någorlunda lika. Denna omfördelning tenderar sedan att permanentas. Enligt studien får de kvinnor som ”tar på sig” merparten av hushållsarbetet under föräldraledigheten svårt att förhandla sig till att mannen ska avlasta henne (dvs. återgå till att dela lika) sedan båda börjat yrkesarbete igen efter föräldraledigheten. Forssells studie visar också att föräldralediga pappor ägnar merparten av den föräldralediga tiden åt samvaro och omsorg om barnet och inte försöker kombinera detta med hushållsarbete. Med andra ord försätter sig föräldralediga män inte i en situation där man behöver förhandla bort sina hushållsarbetsuppgifter när barnet börjar i förskolan.

Även här är slutsatsen att icke-ekonomiska faktorer har inflytande över fördelningen av obetalt arbete inom hushållen.

³⁸ Forssell, J. [2002].

³⁹ Forssells definition av hushållsarbete överensstämmer med den i SCB:s tidsanvändningsundersökning.

2.2.7 Omsorg om egna barn

I tidsanvändningsstudien räknas aktiviteter riktade till egna barn såsom hjälp och tillsyn, hjälp med läxor, lek, samtal, högläsning, föräldramöten, närvaro vid barnets aktiviteter som huvudaktivitet som "omsorg om egna barn". Det som redovisats i tabellerna ovan avser just aktiviteter där omsorg om de egna barnen är huvudaktivitet. Men deltagarna i tidsanvändningsundersökningen har också haft möjlighet att ange en biaktivitet till en huvudaktivitet de angivit. I många fall anges just barnomsorg som biaktivitet. Vidare har man fått ange om och vilka andra personer som varit närvarande vid vissa aktiviteter. I SCB [2003a] har man räknat ihop all tid där barnomsorg angivits som huvudaktivitet och biaktivitet, måltider, fri tid och hemarbete med barn närvarande. Mätt på detta sätt tillbringar sammanboende småbarnmammor drygt åtta timmar tillsammans med barn och sammanboende småbarnspappor drygt fem timmar. För ensamstående småbarnsmammor är motsvarande tid nära sex timmar.⁴⁰ Både sammanboende och ensamstående föräldrar till större barn (barn minst sju år) spenderar alla runt fyra timmar totalt med sina barn en genomsnittlig dag. Den ojämna könsfördelningen i tid tillsammans med barn försvinner tydligen när barnen blir lite äldre.

Sammansättningseffekterna är emellertid inte könsneutrala: papporna utför bara ungefär en tredjedel av allt *hemarbete med barn närvarande* och av det rena *omsorgsarbetet*. Däremot har de lika mycket eller mer *måltider och fritid med barn närvarande*. Två tredjedelar av hemarbetet med barn närvarande utförs av mammor. Det faktum att barn ser sina mammor utföra så pass mycket mer hemarbete än pappor bidrar sannolikt till att konservera traditionella föreställningar om kön i kommande generationer.

Hallberg och Klevmarken [2003] har studerat vilka faktorer som bestämmer hur mycket tid mammor och pappor spenderar tillsammans med sina barn. Deras datamaterial är tidsanvändningsstudien i HUS 1993, så deras skattningar är inte direkt jämförbara med SCB:s tidsanvändningsstudie. Deras uppgifter om föräldrarnas tid med sina barn stämmer dock väl överens med de ovanstående, dvs. när man räknar med alla aktiviteter där barn är närvarande. Huvudresultaten är att ju mer en pappa förvärvsarbetar desto mindre tid tillbringar han med sina barn. Men mängden av

⁴⁰ Antalet ensamstående pappor i tidsanvändningsundersökningen är för litet för att utgöra ett statistiskt säkert jämförelsematerial.

mammors förvärvsarbete påverkar inte deras tid med barnen. Hallberg och Klevmarken [2003] konstaterar att mammor istället skär ner på den egna fritiden och hemarbete. Oavsett hur mycket mamman förvärvsarbetar så ändras inte den relativa könsskillnaden i tid med barnen. Dessa slutsatser bekräftar således dem från SCBs senaste tidsanvändningsstudie.⁴¹

2.2.8 "Ojämslällldheten" befasts i tre steg

Det första barnets ankomst tycks inte vara den kritiska punkten då jämslällldheten upphör mellan kvinnor och män. Istället tycks "ojämslällldheten" befastas i tre olika steg. I tabell 2.7 redovisas en systematisk jämförelse av arbetsfördelningen hos tre olika hushållstyper.

Tabell 2.7 Kvinnors andel av hemarbete, hushållsarbete och barnomsorg per hushållstyp, åldersgrupp 20–44 år respektive småbarnsmammor

Procent

	Ensamstående	Barnlösa sammanboende	Sammanboende småbarnsmammor
Hemarbete	55	58	61
Hushållsarbete	58	66	69
Barnomsorg	-	-	66

Not: Inom varje hushållstyp anges kvinnornas andel som: kvinnors tid / (kvinnors tid + mäns tid) i respektive aktivitet.

Källa: Egna beräkningar på SCB [2003a], *Tid för vardagsliv*, tabell B:7.

För det första uträttar ensamstående kvinnor i åldern 20–44 mer hemarbete och mer hushållsarbete än ensamstående män i samma åldersgrupp. Kvinnor och män som grupper har olika syn på hemarbete och särskilt hushållsarbete. Rent empiriskt är det dock med tillgängliga data omöjligt att säga om det är rent ekonomiska faktorer som inverkar eller om det rör sig om att kvinnor och män betar sig efter de könsnormer som är förhärskande i samhället.

För det andra förstärks det könsspecifika arbetsmönstret hos sammanboende kvinnor och män. Dels eftersom två personer kan

⁴¹ Hallberg, D. & A. Klevmarken [2003].

få samordningsvinster av att dela upp olika arbetsuppgifter efter vilken typ de är bra på, dels för att könsnormerna för sammanboende kvinnor och män ser annorlunda ut. Återigen är det inte möjligt att isolera dessa två effekter från varandra.

Slutligen förstärks den skeva arbetsfördelningen mellan könen i ett tredje steg, nämligen när det finns småbarn i hushållet. Enligt Forssell [2002] blir denna förändring bestående endast om den föräldralediga föräldern "temporärt" tar över ansvaret för hushållsarbetet.

Föräldraförsäkringens nuvarande utformning är enligt många en bidragande orsak till bristen på jämställdhet. En reformering av föräldraförsäringen skulle dock enligt det resonemang som här förts i bästa fall endast påverka det tredje steget i den process som beskrivs ovan. Vidare visar Forssells studie att föräldralediga män inte använder den (från förvärvsarbete) lediga tiden till hushållsarbete utan till barnen. Bekkengen [2002] visar i sin avhandling att en rad faktorer samverkar så att män tillåts välja hur mycket föräldraledighet och vilka övriga delar av hemarbetet de vill ta ansvar för.⁴² Sammantaget tyder detta på att det kanske är att hoppas för mycket att peka ut föräldraförsäringen som vägen ut ur den traditionella arbetsfördelningen inom tvåpersonshushållen. Å andra sidan är det möjligt att pappors uttag av föräldraledighet på längre sikt kan medföra att män tar ett större ansvar för det obetalda hemarbetet. För att komma tillrätta med den ojämna fördelningen mellan könen av betalt och obetalt arbete krävs antagligen insatser på fler fronter än föräldraförsäringen. Detta diskuteras vidare i kapitel 6.

2.3 Total arbetsbörda, fri tid och ansvarsområden

Enligt SCB:s tidsanvändningsstudie hade kvinnor och män i genomsnitt lika stora totala arbetsbördor 2000/01. Med total arbetsbörda menas summan av förvärvsarbetet och hemarbetet. Den dagliga arbetsbördan hade då minskat med ungefär en halvtimme för båda könen sedan början av 1990-talet. Men medan kvinnorna har minskat sitt obetalda arbete och bibehållit eller något ökat det betalda, har männen endast minskat sitt betalda arbete och lämnat det obetalda oförändrat. En viss utjämning av könen tidsanvändningsprofiler har skett: kvinnornas andel av det

⁴² Bekkengen, L. [2002].

betalda arbetet har ökat liksom männens andel av det obetalda arbetet.

Om man vill jämföra kvinnors och mäns produktiva insatser med varandra finns det emellertid två problem med att använda tidsanvändningsundersökningens mått på total arbetsbörda. Det första är ett metodmässigt problem och det andra rör kvalitén på den fria tiden.

I tidsanvändningsstudien mäts betalt arbete *brutto*, dvs. resor till och från arbetet och raster, privata telefonsamtal etc. räknas också som betalt arbete. Det obetalda arbetet å andra sidan mäts *netto*, dvs. om man mitt i hushållsstöket sätter sig ner med en kopp kaffe och dagstidningen en kvart så räknas det inte in i det obetalda arbetet. Eftersom kvinnor har en större andel obetalt arbete i sin totala arbetstid underskattas därför deras totala arbetstid jämfört med mäns. På så sätt är det troligt att kvinnors totala arbetstid i genomsnitt överstiger mäns även om måttet visar på samma antal timmar för kvinnor och män. I tidsanvändningsundersökningen görs försök att korrigera detta problem genom att skapa ett bruttomått för hemarbetet. Det visar sig som väntat att kvinnors totala arbetsbörda ökar mer än mäns, men inte så mycket att proportionerna i total arbetsbörda ändras signifikant.

För det andra är en viktig kvalitetsaspekt på den totala arbetsbördan när och hur den infaller. Mäns arbetstid är mer koncentrerad till vardagar och kontorstid, vilket gör att de får mer sammanhängande perioder fri tid. Kvinnors arbete är mer jämt utspritt över dygnet och veckans alla dagar. Detta har sin förklaring i att många kvinnor har huvudansvaret för det obetalda arbetet som snarast ökar i omfång efter kontorstid och på helgerna. För småbarnsföräldrar, som har lite fri tid jämfört med andra grupper, gäller att kvinnorna under veckosluten bara har 5 timmar och 20 minuters fri tid medan männen har 6 timmar och 30 minuter.

Om hänsyn tas till dessa två faktorer har sannolikt kvinnor mindre fri tid än männen och dessutom mer fragmentiserade perioder. Minst fri tid av alla har ensamstående småbarnsmammor, drygt fyra timmar per dygn. På vardagar är det de ensamstående småbarnsmammorna som har allra minst fritid medan på helgerna är det de sammanboende småbarnsmammorna som har minst fritid av alla. Detta kan bero på att barn till ensamstående mammor vistas hos sina pappor under helgerna.

Det finns ett samband mellan en individs tid för återhämtning och rekreation och hans eller hennes hälsa. Därför är både kvantitet

och kvalitet av fri tid viktiga faktorer i dessa tider av ökande ohälsa. Förmodligen kan denna aspekt delvis förklara könsmässiga skillnader i sjuklighet och upplevd ohälsa och sjukskrivningar.⁴³ Att dela jämnare på hem- och hushållsarbetet har därför troligen positiva effekter på kvinnors hälsa.

Även om kvinnor inte har signifikant större total arbetsbörda än män i *genomsnitt* finns en tredje faktor som visar på systematiska könsskillnader. Vid samma tid i marknadsarbete har kvinnor större total arbetsbörda än män.⁴⁴ Detta tyder på att kvinnornas deltagande i förvärvsarbete inte åtföljts av att män engagerat sig mer i hemarbete i motsvarande mån. Ju mer en genomsnittlig kvinna väljer att förvärvsarbeta desto större blir hennes totala arbetsbörda. Något sådant samband finns inte för män. Detta tyder på att både kvinnor och män ser förvärvsarbete som förstahandsaktivitet för män och att männen endast "när så är möjligt" "hjälp till" med hemarbetet. För kvinnor är könsnormen den motsatta: de förvärvsarbetar "när så är möjligt" givet ansvaret för hem och familj.

2.4 Den framtida tidsanvändningen

Under de senaste tio åren har både kvinnor och män ökat sin fria tid med nära två timmar i veckan. Samtidigt står Sverige inför en utveckling där allt färre förvärvsarbetande ska försörja allt fler äldre. På så sätt är trenden med ett ökande fritidsuttag oroande ur försörjningssynpunkt.

Ytterligare en fundamental slutsats att dra från de svenska tidsanvändningsstudierna är att det hittills är de svenska kvinnorna som ändrat sin tidsanvändning. Kvinnorna har minskat sitt hemarbete, främst omsorg om barn och hushållsarbete, och de kvinnor som förvärvsarbetar har utökat sitt förvärvsarbete något.⁴⁵ Denna utveckling har inte balanserats av att de svenska männen har anpassat sin tidsanvändning på motsvarande sätt. Männen har

⁴³ Backhans, M. [2004].

⁴⁴ Se SCB [2003], s. 65. Samma mönster finns i hela västvärlden. I en studie av 20 länders tidsanvändningsstudier framkommer tydliga bevis för kvinnors dubbla arbetsbörda: sammanboende kvinnor med heltidsarbete har större total arbetsbörda än män med heltidsarbete, se Gershuny, J. [1999], kap 7.

⁴⁵ I tidsanvändningsundersökningen kan man urskilja två effekter: dels att en något mindre andel kvinnor och män arbetar år 2000/01 jämfört med 1990/91. Detta kan ha att göra med ett sämre arbetsmarknadsläge under den senare mätperioden även om skillnaderna inte är statistiskt signifikanta. Av de som förvärvsarbetar har kvinnorna ökat sin arbetstid med en kvart (inte statistiskt signifikant) medan männen minskat sin med 20 minuter per dag.

visserligen i genomsnitt dragit ner något på förvärvsarbetet, men de har inte ökat sitt obetalda hemarbete. Därmed kan man konstatera att den totala hemproduktionen i Sverige har minskat kraftigt de senaste tio åren.

Det finns ett par faktorer som pekar på att svenska kvinnor kan komma att vilja öka sitt arbetsutbud ännu mer i framtiden. En av dessa är utbildning. Svenska kvinnor utbildar sig all mer idag. Det finns ett positivt samband mellan utbildning och arbetskraftsdeltagande, sysselsättning och antal arbetade timmar.⁴⁶ Det senare är starkare bland kvinnor än män; ju högre utbildning desto större andel av kvinnorna arbetar heltid.⁴⁷ Kvinnors ökade utbildnings-satsningar talar således för ett ökat kvinnligt arbetsutbud i framtiden.

Vidare har en rad reformer genomförts för att förstärka drivkrafterna för förvärvsarbete: maxtaxa i förskolan och det nya pensionssystemet är två exempel. Reformerna stärker drivkrafterna att arbeta fler år och också fler timmar, något som förmodas påverka kvinnor mer än män eftersom de idag gör fler och längre uppehåll från arbetslivet och dessutom arbetar mer deltid än män.

En kraft som verkar mot ett ökat kvinnligt förvärvsarbete är det trendmässigt ökande fritidsuttaget som följer av ökande realinkomster. Vidare kommer utvecklingen av ohälsan att vara avgörande för den framtida utvecklingen. Kvinnor är idag över-representerade när det gäller långtidssjukskrivningar och förtida pensioner.

Tidigare i kapitlet har diskussionen bl. a. handlat om att mäns lägre benägenhet att dela ansvaret för det obetalda arbetet sätter gränser för i vilken utsträckning kvinnorna kan bidra till arbetskraften. Troligen verkar den ojämna fördelningen av hemarbetet hämmande på kvinnors möjlighet att satsa helt och fullt på arbetsmarknaden. Denna hypotes styrks av att kvinnor med ett visst antal förvärvsarbetade timmar har större total arbetsbörda än män.⁴⁸ En uppenbar kritisk punkt i detta sammanhang är alltså om män kommer att visa sig beredda att ta över delar av de största och mest

⁴⁶ Egna beräkningar på SCB, AKU 2002.

⁴⁷ Egna beräkningar på SCB, AKU 2002.

⁴⁸ Detta förhållande gäller i alla åldersgrupper och hushållsformer. Se SCB [2003].

könsmässigt ojämnt fördelade posterna inom hemarbetet, dvs. hushållsarbete och barnomsorg.

3 Pengar

Det mönster vi såg i tidsanvändningen, dvs. att kvinnor arbetar färre betalda timmar än män, bidrar till att kvinnor har lägre inkomster än män.⁴⁹ Skillnader i engagemang på arbetsmarknaden manifesterar sig dessutom i ersättningsnivåerna i socialförsäkringarna. Skatter och transfereringar påverkar också fördelningen av ekonomiska resurser mellan kvinnor och män. Hushållens obetalda arbete har ett ekonomiskt värde. Om detta läggs till de sedvanliga penninginkomsterna fås ett slags utvidgat inkomstbegrepp för hushåll och individer. En sådan räknemanöver påverkar skillnaden i ekonomisk status mellan kvinnor och män. I detta kapitel belyses och diskuteras dessa frågor. Fördelningen av ekonomiska resurser inom hushåll behandlas sedan. Forskningen på detta område visar att det inte alltid är så att hushållen delar lika på de resurser som finns, trots att detta tas för givet i sedvanliga fördelningsstudier. Kapitlet behandlar således ekonomiska förhållanden för kvinnor och män på i tur och ordning följande arenor: arbetsmarknaden, den offentliga välfärdssfären och slutligen den privata sfären.

3.1 Starkt segregerad arbetsmarknad och könsmässiga löneskillnader

Den svenska arbetsmarknaden är starkt könssegrerad. År 2002 hade mer än hälften av alla kvinnor den offentliga sektorn som arbetsgivare. För män var motsvarande siffra 18 procent.⁵⁰ Könssegregeringen är en viktig förklaring till att kvinnor har lägre lön i genomsnitt än män. Andra förklaringar till de könsmässiga löneskillnaderna kan vara könsmässiga skillnader i humankapital och diskriminering på arbetsmarknaden.

⁴⁹ Men även det omvända gäller: det faktum att kvinnor har lägre lön bidrar till att de förvärsarbetar mindre än män. Detta resonemang utvecklas kapitel 4.

⁵⁰ Enligt AKU 2002.

3.1.1 Löner

Tabell 3.1 redovisar svenska kvinnors genomsnittliga månadslön omräknad till heltidslön som andel av männens i olika sektorer av den svenska arbetsmarknaden. Det genomsnittliga ovägda⁵¹ lönegapet är 83 procent, dvs. för varje hundralapp som män tjänar, tjänar kvinnor 83 kronor. En del av detta *könsmässiga lönegap* kan förklaras av könsmässiga skillnader i utbildning, erfarenhet, färdigheter och andra produktivitetsrelaterade egenskaper. Dessa olika meriter brukar med ett sammanfattande namn kallas individens *humankapital*. Det genomsnittliga lönegapet på 17 procent mellan könen kan därför tolkas som att kvinnor i genomsnitt besitter mindre humankapital än män. En faktor som är särskilt framträdande i detta avseende är skillnaden i arbetslivserfarenhet till följd av frånvaroperioder och kortare arbetstid. Men även när effekterna av skillnader i humankapital kontrolleras för (bortses ifrån) återstår en stor del av det könsmässiga lönegapet.

Ytterligare en del av det könsmässiga lönegapet beror på att kvinnor och män befinner sig inom olika sektorer, branscher och yrken. Detta kallas *horisontell könssegregering*. Rent teoretiskt skulle detta inte behöva innebära ett könsmässigt lönegap, men i verkligheten är det så att överallt där kvinnor dominerar är lönerna lägre (kontrollerat för utbildning etc.). Varför just "kvinnliga" yrken, kunskaper och färdigheter värderas lägre än "manliga" behandlas i kapitel 4.

Den svenska arbetsmarknaden är inte bara horisontellt utan även *vertikalt segregerad*. Med vertikal segregering menas att givet en viss sektor, bransch eller yrke, så befinner sig män i genomsnitt på högre positioner än kvinnor.⁵² I tabell 3.1 bekräftas att män befinner sig i bättre betalda yrkesgrupper och på högre positioner även inom varje sektor. Genom det standardvägda lönegapet i sista kolumnen i tabell 3.1 har skillnader i ålder, utbildning, position och yrke mellan kvinnor och män korrigerats bort. Eftersom det standardvägda gapet är mindre än det ovägda är slutsatsen att (horisontell och vertikal) segregering leder till att kvinnor får lägre lön än män.

⁵¹ Att siffrorna är ovägda innebär att man inte tagit hänsyn till eventuella systematiska könsmässiga skillnader i utbildning, arbetslivserfarenhet, ålder m.m. Om man exempelvis har orsak att tro att kvinnor inom ett visst yrke är väsentligt mycket yngre än männen inom yrket kan detta bidra till att man får ett större ovägt könsmässigt lönegap.

⁵² Med undantag för forskollärare, där kvinnor i yrket tjänar något mer än män i yrket.

Tabell 3.1 Kvinnors och mäns genomsnittslöner och kvinnors andel av mäns löner efter sektor år 2002

Sektor	Genomsnittslön i kr, Kvinnor	Män	Ovägd	Standardvägd
Kommun	18 600	20 600	90	98
Landsting	21 300	30 200	71	92
Statlig	21 800	25 900	84	92
Privat	20 500	24 200	85	90
Alla sektorer	20 000	24 100	83	92

Anm. Genomsnittslön avser till heltid korrigerad månadslön.

Anm. Övägda löneandelar tar inte hänsyn till eventuella könsmissiga skillnader i ålder, erfarenhet, utbildning, yrkesposition etc.

Källa: Prop. 2003/2004:1, bilaga 4, tabell 3.2.

I tabell 3.2 presenteras könsfördelning, genomsnittslöner och lönekvot för de tio vanligaste yrkeskategorierna. Av dessa yrken som tillsammans sysselsätter nära 1,4 miljoner svenska kvinnor och män, har endast ett yrke en jämn könsfördelning. Inom detta yrke, företagsekonomer och personaltjänstemän, är det könsmissiga lönegapet störst. Det är dock troligt att de olika befattningarna inom denna yrkeskategori är relativt könssegregerade, vilket kan förklara att den könsmissiga lönekvoten är större än i mer homogena yrkeskategorier. I detta fall är det möjligt att män är överrepresenterade bland företagsekonomer och kvinnor bland personaltjänstemän samt att personaltjänstemän har lägre lön än företagsekonomer. I den officiella yrkesstatistiken är det generellt så att kvinnodominerade yrken omfattar fler personer och fler olika arbetsuppgifter än mansdominerade yrken. Stark & Regnér [2001] ger som exempel på detta att kategorin ”undersköterska” omfattar en mängd olika sorters arbeten medan ”manliga” yrken ges mer specifik innebörd – bland kommunala yrken skiljer man t.ex. på förare av olika slags fordon!

Under 1990-talet minskade könssegregeringen på den svenska arbetsmarknaden. Detta beror främst på att kvinnor har breddat sina utbildnings- och yrkesval, de har också haft en högre studiefrekvens och bättre studieresultat. Detta har lett till att kvinnor tagit sig in i mansdominerade yrken som kräver högre utbildning. De svenska männen har inte på motsvarande sätt ökat sin orientering mot kvinnodominerade yrken.⁵³

⁵³ SOU 2004:43.

Tabell 3.2 De tio vanligaste yrkesgrupperna år 2002. Antal, könsfördelning, medellön och könsmässigt lönegap

Rangordnade efter samtliga i yrkesgruppen

Yrkesgrupp	Antal		Könsfördelning, %		Medellön, kronor		Kvinnors lön i % av mäns
	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	
Vård- och omsorgspersonal m.fl.	374 000	46 000	89	11	16 100	16 500	98
Försäljare, detaljhandel, demonstratörer	115 000	52 000	69	31	16 500	17 500	94
Säljare, inköpare, mäklare m.fl.	57 000	88 000	39	61	21 200	26 900	79
Ingenjörer o. Tekniker	18 000	105 000	15	85	20 600	23 400	88
Övrig kontorspersonal	79 000	17 000	82	18	16 500	17 800	93
Byggnadshantverkare	4 000	89 000	5	95	15 900	19 500	81
Fordonsförare	6 000	82 000	7	93	17 600	18 100	97
Grundskollärare	59 000	21 000	74	26	19 200	19 200	100
Städare	65 000	15 000	81	19	14 700	15 600	95
Företagsekonomer, personaltjänstemän m. fl.	38 000	35 000	52	48	25 600	33 100	77

Källa: Medlingsinstitutet och SCB, lönestatistik.

3.1.2 Det "oförklarade lönegapet"

Men även sedan hänsyn tagits till både skillnader i humankapital och segregering kvarstår en viss genomsnittlig löneskillnad mellan kvinnor och män på den svenska arbetsmarknaden. Denna brukar i litteraturen kallas för det *oförklarade lönegapet*, eftersom det inte förklaras av mätbara faktorer. Inom arbetsmarknadsforskningen är det oförklarade lönegapet ett allmänt känt empiriskt faktum. Hur man än mäter och hur många försök till innovativa mått på individuell produktivitet och hur fin nedbrytning på olika yrken som än tas med i beräkningen, så kvarstår i alla fall ett lönegap mellan kvinnor och män.⁵⁴ För Sveriges del verkar det emellertid som om just yrke "förklarar" det mesta av löneskillnaderna.⁵⁵ Många ekonomer anser att åtminstone större delar av den sista, oförklarade delen av lönegapet beror på skillnader i individuell produktivitet som forskarna inte kan mäta men som icke desto mindre existerar för arbetsgivaren. Det kan exempelvis röra sig om att arbetsgivaren uppfattar kvinnor i genomsnitt som mindre hängivna sitt yrke eller har större risk för frånvaro.

⁵⁴ För en diskussion av olika mått på lönegap, dess storlek, metod- och mätproblem m.m. se t.ex. Blau, F., Ferber, M. & A. Winkler [2002].

⁵⁵ Meyerson, E. & T. Petersen [1997] och Medlingsinstitutet [2004].

Andra menar att det oförklarade lönegapet har att göra med diskriminering av kvinnor på arbetsmarknaden. Av förklarliga skäl är eventuell förekomst av diskriminering ganska svår att påvisa empiriskt. Viss empirisk forskning finns emellertid. En amerikansk studie visade för några år sedan att rekryteringen⁵⁶ till en symfoniorkester blev betydligt mer jämn mellan könen då de sökande fick provspela anonymt så att bedömarna inte visste om det var en kvinna eller en man som spelade.⁵⁷ Detta kan knappast bedömas som annat än ren diskriminering av kvinnor. En nyligen gjord svensk studie undersökte AMS:s CV-databas där arbetstagare fritt kan lägga ut sitt CV och presumtiva arbetsgivare kan söka. Resultatet var att personer som via förnamn kunde identifieras som kvinnor blev kontaktade av potentiella arbetsgivare i lägre utsträckning än personer som valde att vara könsanonyma i databasen.⁵⁸

Sammanfattningsvis kan man säga att löneskillnader mellan kvinnor och män beror på olikheter i individuella egenskaper, en starkt könssegregerad arbetsmarknad och diskriminering av kvinnor på arbetsmarknaden. Det finns dessutom vissa förstärkande samband mellan dessa tre faktorer. Ett exempel kan vara att blotta vetskapen om att kvinnor diskrimineras på arbetsmarknaden får dem att *välja* andra utbildningar än män *före* inträdet i yrkeslivet, vilket i nästa steg leder till en könssegregerad arbetsmarknad. Sedvanlig analys utelämnar ofta det första steget i denna kedja och klär utbildningsbesluten i ordalag av fria val. Detta är således ett exempel på att diskriminering på arbetsmarknaden inte bara orsakas av utan också *leder till* olika egenskaper hos kvinnor och män som grupper. Storleken på respektive effekter är emellertid svåra att bedöma och är ofta föremål för åsikter eller ideologi snarare än empiriskt belagd.

3.1.3 Arbetstid och anställningsformer

Kvinnor arbetar betydligt oftare deltid än män. Detta reflekterar ofta ett individuellt val (låt vara att det kan diskuteras hur fritt detta val egentligen är) men kan också vara resultatet av arbetsgivarens sätt att anpassa sig till variationer i arbetsbelastningen.

⁵⁶ Det är lättare att visa förekomsten av diskriminering vid rekrytering än vid lönesättning, men det går inte att överföra slutsatser från det ena området till det andra.

⁵⁷ Goldin, C. & C. Rouse [1997].

⁵⁸ Edin, P.-A. & J. Lagerström [2004].

Många kvinnor som arbetar deltid uppger att de egentligen skulle vilja arbeta mer. Enligt AKU kallas dessa för deltidsarbetslösa.⁵⁹

Utöver att kvinnor är överrepresenterade i dåligt betalda arbeten och deltidsarbete, är de också överrepresenterade i tidsbegränsade anställningar och anställningar där den arbetande kallas in vid behov. I en studie visar Håkansson [2001] att tidsbegränsade anställningar där arbetsgivarens syfte är att åstadkomma kapacitetsflexibilitet, såsom är vanligt t.ex. i vård och omsorg, för individen innebär en påtaglig risk för att vederbörande "fastnar" i dåliga anställningsformer. Därmed leder sådana arbetsförhållanden för individen inte bara till en direkt sämre ekonomi utan också till en betydande ekonomisk osäkerhet, där det är vanligt att perioder av tillfälliga anställningar varvas med perioder av arbetslöshet och andra tillfälliga anställningar. Individens möjlighet att försörja sig själv och hans eller hennes ersättningsnivå i socialförsäkringarna påverkas naturligtvis negativt av variation i arbetstid och inkomst. Möjligheten att planera i ett längre perspektiv försämras också. Denna sorts tillfälliga anställningar utgör därför inte någon språngbräda till fast anställning utan många fastnar i denna sorts dåliga anställningsformer.⁶⁰ De är vanliga i de kvinnodominerade yrkena inom den kommunala sektorn⁶¹. Håkansson [2001] visar också att allt annat lika är kvinnors möjlighet att gå från tillfällig anställning vidare till fast anställning endast hälften så goda som mäns, vilket kan tolkas som diskriminering av kvinnor.

Kvinnors deltidsarbete har inte bara effekter för kvinnan själv utan påverkar t.ex. arbetsgivares föreställningar om hur kvinnor i gemen beter sig på arbetsmarknaden. I kombination med småbarnsföräldrars lagstadgade rätt att arbeta deltid får detta till följd att många arbetsgivare förväntar sig att kvinnor kommer att arbeta deltid och att detta kan ses som ett lägre engagemang i yrket. Detta kan i sin tur påverka rekrytering, lönesättning och utvecklingsmöjligheter för *alla* kvinnor på arbetsmarknaden. Detta kallas statistisk diskriminering och beskrivs närmare i kapitel 4.

⁵⁹ AKU:s definition av deltidsarbetslöshet bygger alltså på om den tillfrågade skulle vilja arbeta mer och har således inget att göra med om han eller hon har rätt till ersättning från a-kassa eller inte.

⁶⁰ Se SOU 1999:27.

⁶¹ Socialstyrelsen [2004a].

3.2 Skillnader i inkomster och kapital

3.2.1 Löne-, arbets- och förvärvsinkomst

Skillnader i heltidslön visar *en* aspekt av ekonomiska villkor mellan kvinnor och män. Vid en jämförelse av heltidslöner tas inte med i beräkningen skillnader i avtalad arbetstid, ledighet och frånvaro. Det faktum att kvinnor arbetar mer deltid och oftare och längre är frånvarande pga. föräldraledighet, barns och egen sjukdom påverkar *inkomsterna* utöver skillnader i heltidslön.

I bilaga 4 till Budgetpropositionen för 2004 redovisas fördelningen mellan kvinnor och män över olika inkomstbegrepp. *Löneinkomst* utgörs av lön, företagsinkomst och bilförmån, *arbetsinkomst* inkluderar dessutom inkomstrelaterade transfereringar, främst föräldrapenning och sjukpenning, *förvärvsinkomst* är ett taxeringsmässigt begrepp där utöver arbetsinkomst efter vissa avdrag även pensionsutbetalningar, arbetslöshetsersättning, studiebidrag och vårdbidrag ingår. Tabell 3.3 visar statistik över dessa inkomstslag fördelade på kvinnor och män över olika livscyklar och åldersgrupper.

Tabell 3.3 Löneinkomst, arbetsinkomst och förvärvsinkomst år 2001 efter livscykel, ålder och familjeförhållanden

	Löneinkomst			Arbetsinkomst			Förvärvsinkomst		
	Kvinnor	Män	Andel %	Kvinnor	Män	Andel %	Kvinnor	Män	Andel %
Samtliga	162 300	244 300	66	179 000	253 100	71	192 000	264 800	72
Ensamstående	156 700	190 500	82	170 400	198 800	85	186 800	211 200	89
Ensam m barn 0–6 år	107 800	-	-	137 200	-	-	154 500	-	-
Ensam m barn 7–17 år	177 500	213 100	84	193 600	228 700	85	211 000	245 700	86
Ensam 20–44 år	145 300	178 600	81	151 000	183 800	82	159 300	191 300	83
Ensam 45–64 år	176 700	214 600	82	197 200	229 400	86	225 300	253 000	89
Sammanboende	165 100	276 700	60	183 200	285 700	64	194 600	297 100	66
Sambo m barn 0–6 år	120 200	277 700	43	157 200	289 900	54	167 800	296 300	57
Sambo m barn 7–17 år	183 600	297 400	62	195 700	304 700	64	205 300	308 000	67
Sambo 20–44 år	175 700	257 800	68	180 100	260 700	69	185 200	262 300	71
Sambo 45–64 år	180 200	266 600	67	194 400	277 100	70	210 400	303 000	69

Anm. Löneinkomst är summan av lön, bilförmån och företagarinkomst. Arbetsinkomst utgör summan av löneinkomst, sjukpenning, föräldrapenning och dagpenning vid utbildning eller tjänstgöring inom totalförsvaret. Ägare av fåmansbolag räknas som anställd. Förvärvsinkomst består av inkomst av tjänst och inkomst av näringsverksamhet.

Genomsnitt för alla med arbetsinkomst.

Källa: Prop. 2003/04, bilaga 4, tabell 3:4.

Det kan konstateras att alla könsmissiga inkomstgap är större än det könsmissiga lönegapet i förra avsnittet, vilket är en följd av att kvinnor i genomsnitt arbetar färre timmar och gör fler och/eller längre avbrott från yrkeslivet.

Av tabell 3.3 framgår att den grupp som har det sämst ställt, oavsett inkomstmått, är ensamstående kvinnor med småbarn. För denna kategori kan inte något könsmissigt inkomstgap anges eftersom antalet ensamstående fäder med småbarn är för litet. Sett till förvärvsinkomst kan dock konstateras att ensamstående småbarnsmammor tjänar drygt 90 procent av vad sammanboende småbarnsmammor gör, vilka i sin tur har en förvärvsinkomst på i genomsnitt 57 procent av sammanboende småbarnspappors. Sammanboende småbarnsmammor har dock troligen betydligt bättre ekonomisk standard eftersom de förmodligen är delförsörjda av makens högre inkomst samt att sammanboende hushåll i genomsnitt kan antas ha lägre boendekostnader per person m.m.

Det största könsmissiga inkomstgapet finns bland sammanboende med småbarn och det minsta finns bland ensamstående äldre (45-64 år), sett till förvärvsinkomst. Inkomstgapet mellan sammanboende kvinnor och män är större än det mellan ensamstående kvinnor och män och är en spegling av de tidsanvändningsmönster som framgick i kapitel 2. Sammanboende kvinnor är överrepresenterade i deltidarbete, något som ofta sammankopplas med huvudansvaret för barn och hem.⁶²

3.2.2 Disponibel inkomst

En individs *disponibla inkomst* skiljer sig från hans eller hennes förvärvsinkomst, dels till följd av det progressiva inkomstskattesystemet och dels till följd av skattefria transfereringar såsom barnbidrag och familjestöd. Både skattesystemet och skattefria transfereringar medverkar till att de disponibla inkomsterna är jämnare fördelade mellan könen och livscykelgrupper än förvärvsinkomster. Kvinnors genomsnittliga disponibla inkomst uppgår till 76 procent av mäns. Gapet i disponibel inkomst är således större än det könsmissiga lönegapet.

I bilaga 4 till Budgetpropositionen för 2004 konstateras att ”välfärdssystemet har [...] en utjämnande effekt på skillnaderna i ekonomiska resurser *mellan* kvinnor och män” (kursiv i originaltext). Därav dras slutsatsen att välfärdssystemen kompenserar kvinnor, till viss del, för bristande jämställdhet beträffande betalt och obetalt arbete.

På så sätt är kvinnor känsligare för ändringar i välfärdssystemen än män. I litteraturen brukar det talas om att svenska kvinnor gått från att ha varit ekonomiskt beroende av enskilda män till att ha blivit ekonomiskt beroende av välfärdssystemet. Med tanke på hur många kvinnor som dessutom har sin inkomst från just den offentliga sektorn är detta på intet sätt någon underdrift. Dessa förhållanden inverkar när den framtida demografiska utvecklingen analyseras ur ett offentligt försörjningsperspektiv.

Det är inte bara kvinnor som är beroende – man kan argumentera för att svenska män är lika beroende som kvinnor, men inte just av välfärdsstaten. Nyberg [1997] fastlägger att de allra flesta individer är ekonomiskt beroende av någon annan person, marknaden och/eller välfärdssystemet. Alla förvärvsarbetande svenska

⁶² Se SOU 1999:27 och AKU.

kvinnor och män är beroende av marknaden eller offentliga sektorn (beroende på vilken arbetsgivare de har) för sin försörjning. Svenska kvinnor är emellertid mer beroende än män av de offentligt finansierade tjänsterna, förskola och äldreomsorg, se kapitel 5. Svenska män är å sin sida ofta beroende av kvinnors obetalda arbete, något som också framförs av Ahrne & Roman [1997].

Det är troligt att åtminstone vissa delar av det offentliga välfärdssystemet trots sin ekonomiskt utjämnande effekt ändå förstärker *orsaken* till den ekonomiska ojämlikheten mellan könen nämligen den traditionella fördelningen av tid och pengar, betalt och obetalt arbete. Mycket talar för att så är fallet med dagens föräldraförsäkring. Detta behandlas mer ingående i kapitel 6.

3.2.3 Kapital, förmögenhet och pensionssparande

Kapitalinkomster beskattas separat från förvärvsinkomster. Om en person har räntebärande tillgångar eller har gjort en kapitalvinst under ett visst år får vederbörande ett överskott av kapital. Har han eller hon lån eller har gjort en kapitalförlust under året får personen ett underskott av kapital. Medianvärdet för kapitalnetto visar i varje livscykelgrupp underskott eller noll och att kvinnor har ett mindre underskott än män.^{63, 64}

Den kapitalstock som genererar det årliga över- eller underskottet kallas *nettoförmögenhet*. Den utgörs av reala tillgångar (bostäder och fastigheter) och finansiella (bankmedel och värdepapper). Av landets samlade förmögenhetsstock är kvinnors andel 43 procent. Det könsmissiga "förmögenhetsgapet" kan därmed uttryckas som att kvinnor i genomsnitt har 74 procent av mäns förmögenhet.⁶⁵ Förmögenhetsgapet är således mindre än löneinkomstgapet och skiljer sig obetydligt från disponibelinkomstgapet.

Studier på pensions- och sparområdet visar att fler kvinnor än män pensionssparar men att de sparade beloppen är lägre. Ensamstående sparar mindre än sammanboende och minst av alla sparar ensamstående mödrar.

⁶³ Regeringens proposition 2003/04:1, bilaga 4.

⁶⁴ Ett fåtal mycket rika personers kapitalinkomster slår igenom i genomsnittsvärdena. Medianvärdet är därför ett relevantare mått.

⁶⁵ Regeringens proposition 2003/04:1, bilaga 4.

3.3 Socialförsäkringarna

För att få en hög sysselsättning i ekonomin ger de inkomstrelaterade socialförsäkringarna rätt ekonomiska drivkrafter, men samtidigt kan de medföra praktiska problem när de får oönskade fördelningskonsekvenser. Samtidigt som socialförsäkringarna omfördelar ekonomiska resurser från män till kvinnor upprätthåller de även skillnader i ekonomiska resurser mellan kvinnor och män. Dessutom finns det skäl att tro att särskilt föräldraförsäkringen bidrar till att upprätthålla en könstraditionell arbetsdelning inom hushållen.

3.3.1 Kvinnor har högre nyttjandegrad och lägre ersättning

Lägre löner, färre betalda arbetade timmar och längre frånvaroperioder från arbetsmarknaden ger kvinnor sämre beräkningsgrunder⁶⁶ i socialförsäkringarna. I bilaga 4 till Budgetpropositionen för 2004 visas att svenska kvinnor år 2001 fick en större *andel av utbetalningarna* i föräldraförsäkringen, sjukförsäkringen, av förtidspensionerna och av rehabiliteringsstöd än män. Men om hänsyn tas till att kvinnor har en betydligt högre *nyttjandegrad* i alla dessa, framgår att kvinnors genomsnittliga utbetalningar är lägre än mäns. I t.ex. föräldraförsäkringen utgör kvinnor hela 83 procent av mottagarna, men de får bara 77 procent av den utbetalade summan. I sjukförsäkringen finns samma fenomen: kvinnor står för 63 procent av de sjukskrivna, men de erhåller bara 59 procent av de utbetalade beloppen. Detta gäller för alla längder på sjukskrivningen och reflekterar inte att kvinnor skulle vara sjukskrivna kortare perioder än män. I genomsnitt har sjukskrivna kvinnor 87 procent av männens sjukpenning; en betydligt jämnare fördelning än av t.ex. de disponibla inkomsterna. Detsamma gäller för beviljade förtidspensioner: kvinnor utgör 59 procent av de förtidspensionerade och erhåller 53 procent av den utbetalade ersättningen. Kvinnors genomsnittliga förtidspension är 79 procent av männens, dvs. har en något jämnare fördelning än de disponibla inkomsterna.

En följd av kvinnors högre nyttjandegrad är att kvinnor som grupp helt enkelt får en billigare försäkring än män som grupp. I fallet med sjukförsäkringen grumlans givetvis detta värde av att de

⁶⁶ Sjukpenningsgrundande inkomst, SGI, och pensionsgrundande inkomst, PGI.

allra flesta hellre vill vara friska än sjuka, men rent räknemässigt innebär socialförsäkringarna ändå en omfördelning av ekonomiska resurser från män till kvinnor. Ett undantag gäller arbetslöshetsförsäkringen. Eftersom kvinnor har lägre arbetslöshet än män sker en resursomfördelning från inbetalande kvinnor till inbetalande män via arbetslöshetsförsäkringen.

Socialförsäkringarna mildrar således de ekonomiska konsekvenserna av den könstraditionella arbetsfördelningen, dels pga. kvinnors högre nyttjandegrader i sjukförsäkringen och föräldraförsäkringen och dels för att ersättningsnivåerna är jämnare fördelade än befolkningens disponibla inkomster. I ett dynamiskt perspektiv är det emellertid problematiskt med stora könsmissiga skillnader i nyttjandegrader och ersättningsgrader. Liksom med skattesystemet kan socialförsäkringssystemen förlora i legitimitet om de som betalar in mest börjar uppleva att de får ut oproportionellt lite.

3.3.2 Föräldraförsäkringen

Föräldraförsäkringen verkar emellertid inte löpa någon överhängande risk att förlora i legitimitet med tanke på att svenska män frivilligt avsäger sig merparten av sin andel i denna. Det samhällsekonomiska problemet med föräldraförsäkringen ligger på ett helt annat plan. Kvinnors större nyttjande av föräldraförsäkringen förstärker den traditionella arbetsdelningen inom hushållen och försämrar kvinnors möjligheter på arbetsmarknaden.

Föräldraförsäkringens utformning innebär att även om båda föräldrarna tjänar under inkomsttaket i försäkringen är inkomstbortfallet för hushållet för en högre inkomst än en lägre. Denna effekt är ännu större om mannen tjänar över inkomsttaket, vilket ganska många svenska småbarnspappor gör. Denna sorts ekonomiska resonemang kanske det vanligaste argumentet för par där kvinnan tar ut hela föräldraledigheten, arbetar deltid och tar huvudansvar för hemarbetet.

3.3.3 Pensionssystemet

För att studera omfördelningseffekter av pensionssystemet studeras vad olika individer betalar in till och hur mycket de får ut från systemet. Relationen mellan dessa är individens avkastning i pensionssystemet. Ståhlberg [2002] visar att det nya pensionsystemet ger alla samma avkastning, medan det förra pensionsystemet gav högre avkastningen till vissa grupper. Högutbildade gynnades på bekostnad av lågutbildade och de som gjorde förvärvsavbrott gynnades på bekostnad av de med ett långt sammanhållet arbetsliv. De som gynnades mest av alla var högutbildade kvinnor. Vad som karakteriserade det gamla systemet var att det subventionerade allt icke-marknadsarbete (studier, fritid, vård av barn, annat hemarbete etc.), medan dagens system via den s.k. barnårsrätten endast gynnar förvärvsavbrott för vård av små barn. I det nya pensionssystemet finns det en tydligare koppling mellan individens inbetalning och den utbetalning han eller hon kan påräkna sig. Det nya pensionssystemet ger således bättre drivkrafter för arbete, men sänker avkastningen på utbildning. Det är för tidigt att säga hur stora beteendeeffekter övergången till det nya systemet kommer att få. Det förefaller troligt att särskilt kvinnor kommer att öka sitt totala förvärvsarbete över livet något och inte träda ut ur arbetslivet i förtid annat om tvingande hälsoskäl föreligger.

3.4 Inga pengar, men mer välfärd för den som hemarbetar?

Det råder en viss utbytbarhet mellan hushållsproduktion och konsumtionsvaror som kan köpas på marknaden. En person kan exempelvis laga en måltid från grunden; skala och skiva grönsaker, stycka en kyckling, sätta i ugnen och diska efter sig, men han eller hon kan också köpa en fryst färdig kycklinggryta och sätta rakt in i ugnen nästan helt utan egen tidsinsats. Detta resonemang illustrerar att den som använder mycket tid till hemarbete producerar ett värde, ett slags inkomst *in natura*, som den som inte hemarbetar måste betala pengar för. Det mesta av det obetalda hushållsarbetet som människor utför kommer alla i hushållet tillgodo oavsett vem som utför det, så det ekonomiska värdet av en

färdiglagad måltid, ett rent hem etc. kan alltså ses som ett extra ekonomiskt värde att lägga till hushållets samlade penninginkomst.

Hushåll där makarna totalt sett arbetar färre betalda timmar utför fler obetalda timmar i hemarbete än övriga.⁶⁷ De får därför ett större ekonomiskt värde av sin hemproduktion än hushållen med färre timmars hemarbete. Detta har fått många att mena att den ekonomiska ojämlikheten mellan hushållen är överdriven ett enbart till hushållens penninginkomster (vilket är fallet i de flesta fördelningsanalyser).⁶⁸ I bilaga 4 till Budgetpropositionen för 2001 visas att när värdet av hemproduktionen läggs till övriga hushållens inkomster sjunker andelen ”fattiga” svenska hushåll⁶⁹ med 25 procent.

Det har också framhållits att värdet av det obetalda arbetet utjämnar ekonomisk standard mellan kvinnor och män.⁷⁰ I bilaga 4 till Budgetpropositionen för 2001 finns motsvarande fördelningsberäkningar på individnivå. Slutsatsen är att fördelningen av ekonomiska resurser mellan svenska kvinnor och män, kraftigt utjämnas om hänsyn tas till det ekonomiska värdet av det obetalda arbetet. Kvinnors totala inkomst (disponibel inkomst plus värdet av hemproduktionen) beräknas vara dubbelt så stor som deras disponibla inkomst, medan männens beräknas vara 50 procent större. Det relativa könsgapet i totalinkomst är således mindre än gapet i disponibel inkomst.⁷¹

Detta argument är riktigt vid en jämförelse mellan ensamstående kvinnor och ensamstående män. Däremot är det tvivelaktigt om argumentet håller när det gäller fördelningen av ekonomiska resurser mellan sammanboende par. För det första utträttar kvinnor betydligt mer obetalt arbete än män. För det andra skulle, enligt Ahrne & Roman [1997], de flesta sammanboende svenska kvinnor vilja fördela hemarbetet jämnare mellan sig och maken. Är det då rimligt att säga att de båda antas få ut lika mycket ekonomiskt av det? I Ahrne och Romans undersökning förekommer konflikter om hushållsarbetets fördelning i så många som en tredjedel av alla sammanboende par. Vidare gäller att ju ojämnare fördelningen är

⁶⁷ Nyberg, A. [1997].

⁶⁸ En annan faktor som också kan anses verka utjämnande mellan könen och mellan hushållen är värdet av den offentliga konsumtionen, såsom t.ex. skola, vård och omsorg, se Regeringens proposition 2000/01, bilaga 4 och SOU 2003:57.

⁶⁹ I internationella studier brukar andelen av befolkningen med mindre än halva medianinkomsten definieras som fattig.

⁷⁰ Se Regeringens proposition 2000/01, bilaga 4 och Nyberg, A. [1997].

⁷¹ Se Regeringens proposition 2000/01, bilaga 4.

desto större är kvinnors missnöje med fördelningen.⁷² Även om man bortser från eventuella konflikter eller rättviseuppfattningar, så värderar både kvinnor och män hushållsarbetet⁷³ som en av de tråkigaste vardagliga aktiviteterna medan t.ex. marknadsarbete och umgänge med egna barn rankas som de roligaste aktiviteterna. Det gör att det inte heller är problemfritt att tillskriva ett ekonomiskt värde på hushållsproduktionen utan att ta hänsyn till hur den ”producerande” individen uppfattar själva aktiviteten.

Ytterligare ett argument mot användning av begreppet ”totalinkomst” är att om värdet av tid i hemarbete ska värderas och räknas in borde även värdet av fritid ingå. Mät- och metodproblemen med detta skulle antagligen bli stora, men rent teoretiskt skulle en sådan övning sannolikt gynna männens ekonomiska status mer än kvinnornas eftersom de har mer och framför allt mer sammanhängande perioder av fritid än kvinnorna.

Slutligen finns en väsentlig skillnad mellan hemarbete och marknadsarbete. Det förra resulterar till stor del resulterar i hushållskollektiva varor medan marknadsarbetet resulterar i en privat vara, pengar, som den arbetande själv råder över och kan fördela mellan hushållets medlemmar enligt eget tycke. Detta har konsekvenser för fördelningen av de ekonomiska resurserna inom hushållet, som framgår i det följande.

3.5 Resursfördelning inom hushåll

Pengar är en av de allra viktigaste resurser som finns. Pengars fördelning mellan och inom länder, mellan grupperna arbetande och försörjda hushåll och mellan individer är därför stora viktiga frågor. Därför är det förvånande att både teoretisk och empirisk fördelningsforskning helt enkel brukar *utgå* ifrån att hushållets sammanlagda resurser och inflytandet över dem fördelas jämt mellan hushållsmedlemmarna.

⁷² Ahrne, G. & C. Roman [1997].

⁷³ Juster, T. [1985].

3.5.1 En högre inkomst ger större inflytande och mer resurser

Ett viktigt undantag från det gängse synsättet återfinns dock hos den nationalekonomiska förhandlingsteorin som i allt väsentligt bygger på sociologins *teori om relativa resurser*. Dessa går i korthet går ut på att ju större andel av hushållets sammanlagda inkomst en partner bidrar med, desto större inflytande får han eller hon över hushållets konsumtionsval och desto mer pengar till eget förfogande. Dessa teorier presenteras utförligare i kapitel 4.

För att studera makars inflytande över och tillgång till ekonomiska resurser är ett första steg att studera hur hushållen arrangerar sin ekonomi.⁷⁴ Roman & Vogler [1999] har jämfört hur hushåll arrangerar hushållsekonomin i Sverige och Storbritannien. Deras studie bygger på två stora intervjuundersökningar med över 1200 gifta och sammanboende kvinnor och män i respektive land. Deras studie bekräftar tidigare empiriska resultat, nämligen att förhandlingsteorin och den relativa resursteorin har stor bäring på hur familjen organiserar sin ekonomi och därmed makarnas tillgång till och inflytande över ekonomiska resurser. Detta betyder således att kvinnor med stark arbetsmarknadsanknytning också har större inflytande över hushållets ekonomi allt annat lika.

3.5.2 Andra faktorer som påverkar den interna fördelningen

Det finns dock nyare sociologisk teori och en växande empirisk litteratur som börjat komplettera även teorin om relativa resurser. Slutsatsen är att det finns starka samband mellan ekonomiska resurser, makt och jämlikhet inom hushållen. Ett huvudresultat är att det är långt ifrån alltid som medlemmarna i ett hushåll har samma konsumtionsmöjligheter eller inflytande över hushållsekonomin och att det är vanligt att män har mer resurser till sitt förfogande och också mer inflytande över hushållets samlade ekonomiska resurser.⁷⁵

Exempelvis visar Roman & Vogler [1999] att hushållets (och då särskilt mannens) *könsideologi* också påverkar resursfördelningen

⁷⁴ Enligt Pahl, J. [1989] finns det fem huvudkategorier: kvinnan handhar alla pengar och sköter hela ekonomin, mannen handhar alla pengar och sköter hela ekonomin, mannen sköter hela ekonomin utom en s.k. hushållskassa som kvinnan har hand om för vissa sorters utgifter, gemensam kassa som sköts gemensamt och slutligen oberoende system där parterna sköter sina egna och vissa delar av hushållets utgifter.

⁷⁵ Se Roman, C. & C. Vogler [1999].

inom hushållet. Relativa resursteorin antar att mäns och kvinnors inkomster är fullt utbytbara, dvs. att en hundralapp är en hundralapp oavsett vem som tjänat in den. Men Zelizer [1989, 1994] m.fl. visar att det är vanligt att pengarna uppfattas som *könsmärkta* (t.ex. "nålpengar") eller *öronmärkta* för vissa ändamål. Normen om mannen som primär familjeförsörjare medför att kvinnans inkomst inte räknas med krona för krona eller att den uppfattas som öronmärkt för vissa sorters utgifter, exempelvis mat och utgifter förknippade med barnen. Kvinnor i hushåll med manlig försörjarnorm har mindre inflytande över och tillgång till ekonomiska resurser än i familjer där mannen (paret) bekänner sig till tvåförsörjarnormen, allt annat lika.⁷⁶

3.5.3 Fördelningen i svenska hushåll

I Sverige har utvecklingen gått från en manlig försörjarnorm till tvåförsörjarnormen under de senaste 30 åren.⁷⁷ Detta är inget som hänt av sig själv utan är frukten av en medveten politik inkluderande offentligt finansierad barnomsorg, särbeskattning, individuell grund i kombination med arbetslinjen inom socialförsäkringarna m.m. Normen om den manliga familjeförsörjaren är därför åtminstone formellt helt borta i Sverige idag. I stället kan man inom den svenska tvåförsörjarnormen tala om två inriktningar: en där båda parter ses som lika ansvariga för försörjningen och en där kvinnans försörjningsansvar karaktäriseras som ansvaret hos en "junior partner" i företagssammanhang.⁷⁸ Till följd av att Sverige har så pass egalitär syn på försörjaransvaret, visar det sig att relativa resurser spelar större roll än könsideologi för ett jämlikt inflytande och tillgång till ekonomiska resurser inom de svenska hushållen.

Nyman [2002] studerar svenska sammanboende kvinnors och mäns konsumtionsmöjligheter.⁷⁹ Ett kvantitativt huvudresultat är att andelen svenska sammanboende kvinnor som upplevde att de hade otillräcklig tillgång till egna pengar var signifikant större än andelen män som upplevde sig ha otillräcklig tillgång till egna

⁷⁶ Roman, C. & C. Vogler [1999].

⁷⁷ Björnberg [1997], citerad i Roman, C. & C. Vogler [1999].

⁷⁸ Roman, C. & C. Vogler [1999]. Det finns en generationsfaktor inblandad också: yngre par tenderar att se parterna som lika ansvariga, något som gör att utsikterna för framtidens svenska kvinnor i detta avseende är således goda.

⁷⁹ Studien byggde på enkäter till drygt 480 sammanboende kvinnor och män i ett delurval inom ULF.

pengar. Samma förhållande rådde för vilken tillgång parterna hade till ett antal vanliga och strategiska konsumtionsvaror. Resultatet var att en större andel kvinnor än män saknade tillgång till konsumtionsvaror de egentligen hade behov av.

I en kvalitativ del av studien intervjuades sedan 18 sammanboende kvinnor och män om sin (upplevda) tillgång till egna pengar och huruvida den intervjuade upplevde att han eller hon hade tillgång till en rad vanliga konsumtionsartiklar och vad det berodde på om vederbörande inte hade tillgång (inget behov eller inte råd). Resultatet var att för kvinnor var den *egna inkomstens del* av hushållets sammanlagda inkomster helt avgörande för tillgången till egna pengar medan det för män var *hushållets sammanlagda inkomster* som inverkade mest.

Ytterligare ett resultat från Nymans studie var att i hushåll där det rådde *konflikt eller oklarhet om ansvarsfördelningen* hade kvinnor signifikant sämre tillgång till både egna pengar och vanliga konsumtionsvaror än sina män.

Ännu en faktor som påverkar fördelningen av och tillgången till ekonomiska resurser mellan makar är hur väldefinierade vissa pengar eller utgifter är. Enligt Nyman var det vanligt att t.ex. barnkläder förblev odefinierade och föll ovanpå kvinnans övriga utgifter utan att det togs upp till diskussion eller avsattes pengar för. Hon fick därför regelmässigt ta dessa från sina egna pengar för personlig konsumtion och därmed fick hon själv sämre standard än vad hushållet från början budgeterat för.

3.6 Konsekvenser av den könsbundna arbetsfördelningen i ett dynamiskt perspektiv

Detta kapitel har hittills beskrivit de rent ekonomiska konsekvenserna av den ojämna arbetsfördelningen mellan könen. En sådan framställning är emellertid statisk. Att socialförsäkringarna, skatter och skattefria transfereringar bidrar till att omfördela ekonomiska resurser från den genomsnittlige mannen till den genomsnittliga kvinnan ett visst år är visserligen riktigt. Men hur systemet inverkar på jämställdheten på längre sikt via incitamentsstrukturer är betydligt mer komplicerat. Systemet kanske från början verkligen jämnade ut försörjningsvillkoren för kvinnor och män, men på lång sikt kanske de förstärker kvinnors och mäns ansvarsfördelning inom hushållen? Många har t.ex.

påpekat att dagens ”rättvisa” och till stora delar könsneutrala⁸⁰ föräldraförsäkring är en kvinnofälla. Detsamma gäller lagen om föräldraledighet som, könsneutralt, gör det möjligt för småbarnsföräldrar att arbeta deltid när barnen är små. I verkligheten är det nästan bara kvinnor som utnyttjar denna möjlighet, varför en familjevänlig reform fått negativa fördelningskonsekvenser. Nedan görs en genomgång av några för- och nackdelar med den könsbundna arbetsfördelningen i ett mer dynamiskt perspektiv.

3.6.1 Fördelar med den könsbundna arbetsfördelningen

Om det inte skulle finnas *några* som helst fördelar för någon med den könskonservativa arbetsfördelningen inom hushållen är det svårt att tro att mönstret skulle vara så pass beständigt som det ändå verkar vara.

Enligt nationalekonomisk familjeekonomi finns det ofta effektivitetsvinster, dvs. pengar att tjäna, för ett hushåll genom att dela upp olika arbetsområden inom hushållet. Arbetsfördelningen går ut på att den som har högst lön arbetar mest mot betalning och att den andra, som då blir den bättre på hemarbete av de två, får sköta hemarbetet. Många småbarnsfamiljer har små ekonomiska marginaler och att dela upp arbetet efter produktivitet medger den högsta möjliga sammanlagda konsumtionsnivå för hushållet på kort sikt. För ett par där mannen har högre lön förstärks denna effekt av utformningen av föräldraförsäkringen.

En andra fördel på individuell nivå med att fördela betalt och obetalt arbete efter kön är att partnerna i och med detta följer samhällets oskrivna regler, normer, om manligt och kvinnligt. En individ som följer normer blir bekräftad som individ och slipper bli ifrågasatt. Samhällets normer om manligt och kvinnligt, arbete och föräldraskap, är starka. En småbarnsfamilj där mamman tar ut hela föräldraledigheten och sedan utnyttjar rätten att arbeta deltid medan barnen är små får sällan frågor om vad som ligger bakom deras val.

En tredje lönsamhetsfaktor är att när ena parten har huvudansvaret för hushållsarbetet och den andra partens yrkesarbete har högre prioritet är att livet på så vis fortlöper smidigare: var och en sköter sitt. Delat ansvar för hushållsarbete, omsorg om barn och

⁸⁰ Med undantag för två mammamånader, 10 pappadagar och två pappamånader.

försörjningsansvar kräver en hel del planering och förhandlingar som i sig självt också är resurskrävande, se Forssell [2002].

3.6.2 Nackdelar med den könsbundna arbetsfördelningen

Lösningen med könssegregerad arbetsfördelning kan således gynna *hushållet på kort sikt*. Däremot behöver den inte gynna alla inom hushållet lika mycket. Det är t.o.m. troligt att många kvinnor missgynnas av familjens arbetsfördelning.

Privatekonomiska nackdelar

Huvudansvaret för hemarbetet gör att kvinnans position på arbetsmarknaden utvecklas sämre än för de män som kan satsa helt och fullt på yrkesarbetet. Många kvinnor arbetar dessutom deltid vilket ger en lägre inkomst och sämre löneutveckling än vid heltidsarbete. Under förutsättning att alla hushållsmedlemmar får lika stor del av de sammanlagda inkomsterna har dessa förhållanden ingen direkt synlig effekt, vare sig för kvinnan eller för hushållet. Trots detta skulle det i många fall kunna ha varit *långsiktigt lönsammare* både för kvinnan och för hushållets sammanlagda inkomster med två yrkeskarriärer och delat ansvar för hemmet istället.

I alla händelser blir kvinnans *möjlighet till självförsörjning* allt sämre i takt med att hennes engagemang i hushållet ökar och det i yrkesarbetet minskar. Detta innebär en ökad risk att bli ekonomiskt utsatt vid en eventuell skilsmässa eller mannens frånfalle. Denna ekonomiska risk gäller också för hushållet som helhet t.ex. om mannen blir sjuk eller arbetslös. Att dela på ansvaret för både hem och försörjning fungerar således som ett slags försäkring på hushållsnivå.

De svenska socialförsäkringarna är individuella och baseras på individens arbetsinkomst. Att ha sämre lön, lägre inkomst och längre tidsperioder utan förvärvsarbete innebär därför betydande ekonomiska förluster för många svenska sammanboende kvinnor. Detta är emellertid inte alltid uppenbart för individen. Inbetalningarna till det allmänna pensionssystemet är ganska diffusa och utbetalningarna utfaller långt in i en osäker framtid. Detta bidrar till att många kvinnor inte ser den totala förlusten av att inte satsa fullt ut på en yrkeskarriär, arbeta deltid och ha längre frånvaro-

perioder. "Det orangea kuvertet" är ett försök att tydliggöra sambandet mellan in- och utbetalningar i pensionssystemet.

Nackdelar "hemma"

Bristen på egna inkomster ger som beskrevs i förra avsnittet en sämre självförsörjningspotential. I en förhandlingssituation leder detta till en betydligt sämre förhandlingsstyrka inom hushållet. Modern forskning av olika slag visar entydigt på att ju mer resurser en part har att undandra från den gemensamma potten, desto mer inflytande får denne över hushållets konsumtionsprofil. Att acceptera huvudansvaret för hemarbetet, gå ned på deltid och ta ut merparten av all barnrelaterad ledighet är därför negativt för tillgången till och inflytandet över hushållets ekonomiska resurser. Även om hushållsmedlemmarna i teorin delar lika kan t.ex. värdet av en bil vara mindre för den part som hade föredragit en annan användning av pengarna.

Vidare finns det rent emotionella nackdelar med den könsstraditionella arbetsdelningen inom hushållen. Trots högre krav på planering och koordinering kan delat ansvar vara lättare och roligare för båda och leder till hållbarare parrelationer. Oláh [2004] visar t.ex. att separationerna är betydligt färre i familjer där fäder varit föräldralediga än i familjer där fäderna inte tagit ut någon föräldraledighet.

Slutligen så har den könskonservativa arbetsdelningen i hemmet en normskapande effekt på nästa generation. De barn som växer upp med en mamma som tar huvudansvaret för hem och familj kan uppfatta detta inte bara som *ett* sätt att organisera arbetet utan som normativt bättre än alternativa lösningar. Detta i sin tur påverkar deras utbildnings- och yrkesval, deras intressen och vilken ansvarsroll de själva kommer att axla vid en eventuell egen familjebildning.

4 Varför inte dela lika?

I kapitel 2 visades hur kvinnors arbete till betydande del är obetalt samt infaller jämnare både över dygnet och över veckan. Mäns arbete är i större utsträckning betalt och koncentrerat till ”kontorstider”. I kapitel 3 konstaterades att kvinnor och män på den betalda arbetsmarknaden befinner sig på olika positioner och i olika yrken. Mönstren är starka och återfinns i andra länder. I detta kapitel presenteras olika teorier som söker förklara dessa mönster.

Arbetsfördelningen inom hushållen behandlas i avsnitt 4.1 – 4.3. Först presenteras den neoklassiska nationalekonomins unitära modell där hushållsmedlemmarna är överens om vad som är effektivast för hushållet och därmed bäst för medlemmarna. Sedan presenteras en ekonomisk och en sociologisk teori som formulerar ”den starkes rätt”, dvs. att den part som har större ekonomiska eller maktresurser får ut mer av det gemensamma. Slutligen presenteras en genussystemteori som förklarar hur föreställningar och normer om kön bildar ett slags ramverk för individer att förhålla sig till och verka inom. I avsnitt 4.4 diskuteras teorierna i relation till varandra. Teorierna kan ses som sinsemellan kompletterande varandra men står också i viss motsatsställning till varandra.

I avsnitt 4.5 behandlas kvinnors och mäns olika villkor och utfall på arbetsmarknaden. Här presenteras och diskuteras två teorier; klassisk nationalekonomi och genusteori (eller teori om diskriminering) för att förklara främst löneskillnader och den segregerade arbetsmarknaden.

4.1 Förklaringar till den könsuppdelade tidsanvändningen – den unitära modellen

Enligt traditionell nationalekonomi skiljer sig inte principen för arbetsfördelningen inom hemmet från den som gäller i annan pro-

duktion.⁸¹ Köpta insatsvaror kombineras med hushållsmedlemmarnas hemarbete för att producera en rad ”slutprodukter”: en ren bostad, färdiga måltider, välmående barn. Summan av dessa brukar för enkelhetens skull kallas hushållets producerade välfärd, vilken sedan ska fördelas mellan hushållsmedlemmarna. Hushållet behöver penninginkomster för att kunna köpa de insatsvaror som inte består av partnernas egen tid. På så vis behöver ett vanligt hushåll lägga tid både på betalt och obetalt arbete för att kunna producera välfärd. Den här sortens förklaringsmodell kan kallas för den unitära modellen eftersom den betraktar hushållet (inte *individerna* i hushållet) som *en* beslutsfattande enhet, oavsett hur många personer som finns i hushållet. Enligt den unitära modellen finns för ett enskilt hushåll bara en enda rationell, och därmed självklar, vinstgivande arbetsfördelningen mellan parterna.

Partnernas relativa produktiviteter⁸² i betalt och obetalt arbete avgör vem som utför vilka arbetsuppgifter. En persons relativa produktivitet säger hur effektiv han eller hon är i betalt arbete jämfört med hemarbete. Den relativa produktiviteten bestäms således av den lön han eller hon har i betalt arbete och hur bra vederbörande är på obetalt hemarbete.

Becker [1993] menar att de allra flesta män är mer produktiva, eller har sin *komparativa fördel*, i betalt arbete och de flesta kvinnor är mer produktiva i hemarbete än män. Han förklarar detta med skillnader i medfödda och inlärd egenskaper hos kvinnor och män. Detta får alltså till följd att hushållet låter den som är bäst på hemarbete, kvinnan, utföra merparten av allt obetalt arbete och den som är bäst på att tjäna pengar, mannen, arbetar heltid på den betalda arbetsmarknaden. Med denna könsuppdelade arbetsfördelning blir hushållets totala välfärdsnivå högre än summan av välfärden om mannen och kvinnan levde var för sig. Det uppstår alltså en vinst av effektivare arbetsfördelning: hushållet blir en plats där två individer drar fördel av att ha olika förutsättningar för olika typer av arbete. Hushållets interna arbetsfördelning är alltså likadan som den i en (teoretisk) fabrik.

Även om kvinnan och mannen skulle ha samma lön menar Becker att kvinnan har vissa medfödda egenskaper som gör att hon

⁸¹ Här redogörs endast för teorins huvuddrag. En av de främsta företrädarna är nobelpristagaren Gary S. Becker. För en detaljerad beskrivning, se Becker, G. [1993].

⁸² Relativa produktiviteter kallas också för komparativa fördelar i nationalekonomisk teori. Begreppet kommer ursprungligen från handelsteori där det används för att förutsäga handelsflödet mellan länder som är olika rika på arbetskraft respektive kapital.

är bättre på hemarbetet och arbetsdelningen inom hushållet skulle därför ändå följa det vanliga könsmönstret.

Den unitära hushållsmodellen kan tyckas felaktig eller åtminstone alltför grovt förenklande, men den kan ändå inte avfärdas. Många människor verkar i själva verket ha en liknande tankemodell för sitt inre när de resonerar om arbetsfördelningen inom andras och det egna hushållet. Åttio procent av alla småbarnsföräldrar förklarar t.ex. varför papporna inte "kan" vara föräldralediga med att familjen förlorar mindre ekonomiskt på att endast mamman är hemma.⁸³ Man hör ofta både kvinnor och män som förklarar att de delat upp hemarbetet så att kvinnan tar huvudansvaret för städningen för att hon är bäst på att se vad som behöver göras etc. Även i den offentliga debatten, i media och i rapporter och utredningar, används ofta statistiska beräkningar som, liksom den unitära hushållsmodellen, ser hushållet som den minsta beslutsfattande enheten vars mål är att maximera hushållets inkomster. Här utgår man implicit från att hushållets inkomst per månad då den föräldralediga föräldern tar ut full föräldrapenning ska maximeras och att alla andra hänsyn är oväsentliga. Detta tyder på att modellens tankesätt stämmer överens med mångas intuitiva förståelse av arbetsdelningen inom hushållen.

Fyra saker är värda att notera om den unitära hushållsmodellen som begränsar dess förklaringsvärde. För det första utgår teorin från antagandet att båda makarna är helt överens om vad som är bäst för familjen, vilken sorts "välfärd" som hemarbetet ska producera. Familjen har alltså som gemensamt mål att producera så mycket välfärd som möjligt och familjemedlemmarna har således inte några intressekonflikter att lösa.

För det andra säger teorin ingenting om hur välfärdsvinsten fördelas mellan familjemedlemmarna. Empirisk forskning tyder på att den person som bidrar med pengar får ett större inflytande över välfärden och dess konsumtion och också en större andel av välfärden än den person som bidrar med obetalt arbete.⁸⁴ I verkligheten missgynnas kvinnor alltså både ekonomiskt och maktmässigt av den traditionella arbetsfördelningen, men den unitära modellen bortser från det.

En tredje invändning rör omsorg om barnen. Den unitära modellens huvudresultat är ju att den make som effektivast producerar en viss del av välfärden också ska utföra allt av denna syssla. Det kan

⁸³ RFV [2000].

⁸⁴ Se t.ex. Nyman, C. [2002] och referenser däri.

vara ett rimligt förhållningssätt i ett företag. Men att hävda att mamman är bättre på all sorts barnomsorg oavsett omfattning och oavsett pappans insatser är inte realistiskt. De flesta är idag medvetna om att barn behöver tillgång till båda sina föräldrar⁸⁵ och en egen relation med var och en av dem. I verkligheten kan alltså en pappas omsorg inte helt ersättas av en mammas eller tvärtom.

För det fjärde är modellen statisk. Om hänsyn tas till kommande skeden i livet kan det mycket väl visa sig att en könsuppdelad arbetsfördelning inte ens är den mest ekonomiskt rationella och särskilt inte för kvinnan som får utföra det obetalda arbetet. Nyttan av föräldrarnas hemarbete är stor när barnen är små, men när de blir äldre blir kvinnans (och även mannens) tid i hemarbetet betydligt mindre värd jämfört med betalt arbete. För den enskilda kvinnan (och även för hushållet totalt sett) kan det då visa sig vara ett dåligt val att under många år ha satsat sin tid på hemarbete på bekostnad av betalt arbete.

Att specialisera arbetet inom ett hushåll kan liknas vid att lägga alla ägg i en korg. Det innebär en risk för hushållet som sådant och en individuell risk för den som avsäger sig anknytningen till arbetsmarknaden. Att båda parter delar på ansvaret för både betalt och obetalt arbete är alltså ett slags försäkring mot arbetslöshet och sjukdom och andra oförutsedda händelser för hushållet. För den enskilda kvinnan är det en extra stor risk att inte ha en bra försörjningsmöjlighet i händelse av skilsmässa eller makens död.

4.2 Förklaringar till den könsuppdelade tidsanvändningen – den starkes rätt

4.2.1 Ekonomisk förhandlingsteori

Även om hushållsmedlemmarna är överens om att effektivisera hushållsproduktionen genom en viss fördelning av det betalda och obetalda arbetet, så är det inte säkert att de är ense om vad som ska produceras eller hur vinsten av samarbetet, ”välfärden”, ska fördelas mellan makarna (och övriga hushållsmedlemmar). Inom en annan gren av nationalekonomin, förhandlingsteori⁸⁶, hävdas att just intressekonflikter mellan hushållsmedlemmarna är troliga och därför

⁸⁵ Se t.ex. FN:s barnkonvention.

⁸⁶ Manser, M. & M. Brown [1980], McElroy, M. & M. Horney [1981], Lundberg, S. & R. Pollak [1993]. För en översikt, se även Bolin, K. [1997].

måste ingå i teorin om hushållens fördelning, både av betalt och obetalt arbete och av "välfärden". Istället för att dessa fördelningar faller ut naturligt och självklart som i den unitära modellen är de enligt denna teori föremål för förhandlingar mellan partnerna.

Oftast brukar makarnas intressekonflikt modelleras som att båda två vill ha så mycket som möjligt av den gemensamma samarbetsvinsten för egen del. Förhandlingsmodeller för hushållens interna fördelning kan leda till två sorters utfall: samarbete och icke-samarbete. I samarbetsfallet kommer makarna överens om en arbets- och välfärdsfördelning trots att de har olika (egen-) intressen. I icke-samarbetsfallet kan parterna inte komma överens om att samarbeta. Under vissa betingelser är det ändå "lönsamt" för dem att inte bryta upp hushållet. Varför skulle två personer som inte lyckas komma överens ändå fortsätta att vara gifta? Jo, även om paret inte kommer överens om någon arbets- eller konsumtionsfördelning så existerar fortfarande en sorts "äktenskapsvinst" i form av s.k. *hushållskollektiva varor* och stordriftsfördelar. Med kollektiva varor menas att en persons konsumtion eller nytta av en vara inte utesluter att någon annan nyttjar varan.⁸⁷ Hemarbete leder i stor utsträckning till hushållskollektiva varor. Inte minst glädjen över välmående barn bör karaktäriseras som kollektiv för föräldrarna, men också en ren bostad som kan avnjutas av alla. Till stordriftsfördelarna räknas exempelvis en lägre boendekostnad per person i en familj med två vuxna än i separata hushåll.

Båda dessa utfall, samarbete och icke-samarbete, karaktäriseras av att den ekonomiskt starkare parten får en större del av hushållets totala välfärd och att den ekonomiskt svagare får uträta mest obetalt arbete. Makarnas inbördes förhandlingsstyrka beror främst på hur mycket ekonomiska resurser (lön, inkomst, förmögenhet och humankapital) varje partner har *vid en eventuell skilsmässa*. Att ha en inkomst, anknytning till arbetsmarknaden och gångbar utbildning stärker individens möjligheter vid skilsmässa. Ju bättre ekonomisk standard en partner kan få om han eller hon "bryter kontraktet", desto större hot är det för den andra parten. En person med dålig arbetsmarknadsanknytning och få ekonomiska resurser kommer att ha mer att förlora på en skilsmässa och får därför acceptera en mindre andel av de ekonomiska resurserna och en större andel av det oattraktiva obetalda arbetet i förhållandet. Ett annat sätt att uttrycka saken är att ekonomiska omständigheter

⁸⁷ Klassiska exempel på kollektiva varor är TV-utsändningar, försvaret, månen, bibliotek och motorvägar.

tvingar den ekonomiskt svagare parten (oftast kvinnan) att stanna i ett dåligt äktenskap för att en skilsmässa är ekonomiskt omöjlig.

Enligt förhandlingsteori om hushållets interna fördelningsprocess spelar alltså makarnas relativa produktiviteter en liknande roll för arbets- och välfärdsfördelningen som i den unitära modellen. Men utfallen är inte lika extrema som i den unitära modellen fall, utan båda parterna utträttar både marknads- och hemarbete.

Fördelarna med förhandlingsteori jämfört med den unitära modellen är alltså dels att explicit hänsyn tas till att det kan råda intressekonflikter inom hushållen och dels att den arbetsfördelning och konsumtionsmönster som observeras inte behöver vara resultatet av harmoni och samarbete. De är antingen frukten av hårda förhandlingar och därmed en kompromiss mellan två olika uppfattningar om vad som är familjens "mål" eller också ett resultat av strandade förhandlingar.

Ytterligare en fördel med förhandlingsteori är att den klart visar hur den ekonomiskt starkare partnern kan driva igenom mer av sin vilja på partnerns bekostnad *genom ren ekonomisk logik*. Denna sorts teorier finner starkt empiriskt stöd i undersökningar som jämfört hushållets utgifter för olika sorters varor och tjänster i förhållande till hur mycket respektive make tjänar.

En nackdel med förhandlingsmodellen är att dess analys ofta är lika statisk som den unitära modellen. Ett viktigt undantag är dock Ott [1992]. I hennes version av hushållsförhandlingsmodell tappar en människa som utför mycket hemarbete och bara lite eller inget marknadsarbete i attraktionskraft på arbetsmarknaden. Med ekonomiska termer talar hon om en depreciering av hemmamakens humankapital. Eftersom detta utgör en ekonomisk kostnad, både för hushållet och för individen, blir den optimala överenskomna arbetsfördelningen jämnare än om inte hänsyn tagits till denna deprecieringseffekt på humankapitalet. Modellen visar tydligt att en kontinuerlig arbetsmarknadsanknytning har ett stort ekonomiskt värde, såväl för individen som för hushållet.

4.2.2 Teorin om relativa resurser

Den ekonomiska förhandlingsteorin har mycket gemensamt med sociologins teori om relativa resurser.⁸⁸ I kapitel 3 redogjordes kort för att fördelningen inom hushållen påverkas av makarnas respektive tillgång till ekonomiska resurser.

Inom relativa resursteorin är tyngdpunkten snarare tillgången till och rättfärdigandet av makt som resurs än ren ekonomisk logik. Teorin går i korthet ut på att ju större andel av hushållets sammanlagda inkomst en partner bidrar med, desto större inflytande får han eller hon över hushållets konsumtionsval och desto mer pengar till eget förfogande. Relativa resursteorin postulerar att utfört hushållsarbete inte ger inflytande över ekonomiska resurser. En förklaring till detta kan vara att hushållsarbete är lägre värderat än marknadsarbete rent socialt eftersom det traditionellt associeras med kvinnors arbete. En ekonomisk förklaring är att hushållsarbetets resultat är kollektiva varor och därmed inte kan hållas undan i en konfliktsituation på samma sätt som pengar kan.

4.3 Förklaringar till den könsuppdelade tidsanvändningen – genusteori

Vad de ekonomiska teorierna *inte* förklarar är att icke-ekonomiska faktorer också inverkar på tid- och resursfördelningen inom hushållen, kanske t.o.m. mer än de direkta ekonomiska förhållandena. I detta teoretiska tomrum erbjuder t.ex. genussystemteorier möjligheter att beskriva och förstå det samhälleliga normsystemets inverkan på tids- och resursfördelning mellan kvinnor och män, både inom hushållet och i samhället.

I varje tid, kultur och samhälle har kön varit en sorteringsgrund för att rangordna människor i förhållande till varandra och tilldela dem olika egenskaper, roller och sysselsättningar. Att vara född som kvinna i Sverige för 100 år sedan innebar betydligt mer begränsade möjligheter till utbildning och helt andra arbetsuppgifter kom ifråga för kvinnor än vad det gjorde för män. Idag erkänns kvinnor som medborgare på samma villkor som män, men i många länder i världen idag saknar kvinnor fortfarande grundläggande medborgerliga och mänskliga rättigheter: rösträtt, full arvsrätt och rätt till skilsmässa.

⁸⁸ Se t.ex. Blood, R. & D. Wolfe [1960].

En gemensam basdefinition för feministisk teori, eller genus-teori, är att de uppmärksammar kvinnors underordnade position i samhället och den diskriminering kvinnor utsätts för på grund av sitt kön.⁸⁹ Enligt dessa olika teorier har alltså en individs kön, eller genus⁹⁰, en avgörande strategisk betydelse i hans eller hennes liv. Könet verkar (utöver andra villkor och strukturer) på de flesta individuella, mellanmännsliga och samhälleliga plan: från något så fundamentalt som utvecklandet av den individuella identiteten, till hur man t.ex. som gammal kan väntas bli bemött i äldreomsorgen.

Vissa teorier poängterar att kön är något som skapas, upprätthålls och utvecklas i *interaktionen* mellan människor. Andra förklarar könets inverkan som en samhällelig *struktur*, som tillsammans med andra strukturer sätter ramarna för individen. De två tankesätten är inte heller varandras motsatser: genussystemet reproduceras genom att individer är och gör kön. För att förklara kvinnors och mäns arbetsfördelning utifrån ett könsperspektiv används i detta kapitel genussystemteori, dvs. en strukturell ansats byggande på kapitel 3 i Maktutredningens huvudrapport, SOU 1990:44.⁹¹

4.3.1 Genussystemets två grundprinciper: isärhållande och rangordning

Att sortera människor efter ett visst attribut brukar med ett teoretiskt begrepp kallas för *isärhållande*. Klass och etnicitet är exempel på andra grunder för isärhållning. Isärhållandet av kvinnor och män är viktigt i nästan alla sammanhang i samhället. Vilket kön en person själv och människor i hans eller hennes omgivning har, har en grundläggande identitetsskapande och identifierande kraft. Ett exempel är hur vi ser på ofödda och nyfödda barn. Diskussioner runt ofödda barn cirklar ofta kring vilket kön det har. De blivande föräldrarna tycker att det vore bekvämt att veta för att kunna köpa kläder i förväg, inreda barnets rum osv. Vissa färger och motiv är, som bekant *könsmärkta* i vårt rådande genussystem. I ett sammanhang utan kön som sorteringsgrund skulle det vara befängt att ett nyfött barn inte skulle kunna bära kläder i vilka färger

⁸⁹ Freedman, J. [2003].

⁹⁰ Genus används i teoribildningen för att skilja det biologiska könet från det socialt konstruerade könet. Här används fortsättningsvis endast kön i båda betydelserna.

⁹¹ Dagens jämställdhetspolitik vilar i mycket på Yvonne Hirdmans genussystemteori som presenteras där.

som helst eller ha rummets väggar tapetserade med både bilar och fjärilar.

Isärhållandet av könen bygger tillsammans med rangordningsprincipen om *manlig överordning* eller *manlig normativitet* grunden för det som i genusforskningen kallas genussystem, genusordning eller könsmaktsystem.⁹² Med manlig överordning eller manlig normalitet, menas att av de två (isärhållna) könen ses mannen som det normala och överordnade och kvinnan som det avvikande och underordnade. En enkel illustration av detta kan vara att titta på människor som spelar fotboll. För det första spelar vuxna kvinnor och män nästan aldrig fotboll tillsammans, vilket illustrerar isärhållandet av könen. För det andra spelar män fotboll medan kvinnor spelar damfotboll. Av språkbruket framgår tydligt att damfotboll är underordnad det normala, dvs. det manliga, fotbollsspelandet. Ett annat exempel som illustrerar mannen som norm är begreppet kvinnligt ledarskap; det är underförstått att kvinnligt ledarskap är något annat än (manligt) ledarskap.⁹³

Mannen som norm och överordnad ger män som grupp makt över kvinnor som grupp och leder till att det som förknippas med manlighet värderas högre än det som förknippas med kvinnlighet. Genussystemet omfattar alla så till vida att både kvinnor och män värderar män och det manliga högre än kvinnor och det som förknippas med kvinnligt.

Genusordningen är en av samhällets mest grundläggande strukturer.⁹⁴ Det kan sägas utgöras av ett stort antal normer för hur kvinnor och män förväntas vara, agera och interagera. Normer är ett slags oskrivna regler, antaganden och föreställningar om kvinnligt och manligt som alla bär med sig vare sig de är medvetna om dem eller inte. På så vis finns det alltså på strukturell nivå normer för hur "en riktig kvinna" ska vara, göra och relatera till andra människor och andra normer för hur "en riktig man" ska vara, göra och relatera. Dessa könsnormer kan variera något på samhällets olika arenor; i arbetslivet, i andra sociala sammanhang, inom parrelationer, på föräldraskapets område, i det offentliga rummet etc., men de bygger på gemensamma föreställningar om kvinnligt och manligt. Könsmaktsystemet skapar normer som exempelvis talar

⁹² Enligt Nationalencyklopedin är genussystemet "ett begrepp som används [...] för att beteckna den sociala struktur som rör kön och som skapar en sorts reglering av män och kvinnor i samhället...".

⁹³ Exempelen är hämtade ur Elvin-Nowak, Y. & H. Thomsson [2003].

⁹⁴ Hirdman, Y. [2003].

om vad som krävs av en mor och vad som krävs av en far (och det är inte samma krav). Könsmaktsystemet ger män som grupp makt över kvinnor som grupp. Därmed är det inte sagt att alla män alltid är överordnade alla kvinnor.

Könsnormerna förändras och anpassas när tiderna och samhället förändras. Ett exempel är hur normen för kvinnligt förvärvsarbete har formats efter samhällets behov av arbetskraft. I tider av arbetskraftsbrist, t.ex. under krig och mobilisering, har kvinnor tillåtits delta mer i produktionen och i tider av minskande behov har de fått träda tillbaka. Trots könsnormernas anpasslighet är könsmaktsystemets kärna, principerna om isärhållande och manlig överordning, stark och dess inflytande på relationen mellan kvinnor och män likaså. Grunden är fortfarande densamma: kön spelar roll och män är strukturellt sett överordnade kvinnor.

Eftersom genusordningen principer om köns isärhållande och manlig överordning är så starka, har också olika egenskaper, sysselsättningar och intressen som förknippas med de olika könen "könsmärkts" och rangordnats. Detta är antagligen en starkt bidragande orsak till den horisontellt och vertikalt segregerade arbetsmarknaden. Inom vården har t.ex. det (ännu) manliga läkaryrket högre status och är bättre betalt än det kvinnliga sjuksköterskeyrket. Könsmaktsystemet förklarar varför begrepp som chefskap och auktoritet lättare förknippas med män medan begrepp som anpassning och tillgänglighet anses vara kvinnliga egenskaper. Sådana allmänna föreställningar bidrar därför till att förklara den vertikala könssegregeringen på arbetsmarknaden.

Genussystemet som analysverktyg bidrar till att förklara könsbundet beteende som ekonomiska teorier (och andra könsblinda teorier) inte kan förklara. Som nämnts *utgår* de ekonomiska teorierna ifrån att kvinnor har lägre lön än män och att de är "produktivare" i hushållsarbete. Teori med könsperspektiv, dvs. teori som formulerar könsmaktordningen, *förklarar* varför kvinnor som grupp, och kvinnodominerade yrken, har lägre lön än män, och varför de väljer lågbetalda yrken inom utbildning och omsorg. Genusteori lägger alltså ytterligare en förklarande dimension till könsblind teori och skapar möjlighet att förstå mer av verkligheten.

4.3.2 Genussystemet i relation till andra normer

I Sverige är jämställdhet ett "hurra-ord" som alla gillar och håller med om. Självklart är kvinnor och män lika mycket värda. Att sedan kvinnor som grupp väljer att stanna hemma med barnen, väljer att jobba i vård och omsorg och andra lågbetalda yrken, väljer lågstatusutbildningar och väljer att ta ansvar för städning, tvätt och matlagning är liksom bara någon sorts lustigt sammanträffande. Lika lustigt som att män som grupp väljer att gå upp i arbetstid när barnen kommer, väljer högbetalda yrken inom näringslivet och väljer att sitta i bolagsstyrelser.

Ur Elvin-Nowak, Y. & H. Thomsson [2003], s 138.

I västvärlden har vid sidan av könsmaktsystemet (och dess normsystem) en *jämlikhetsnorm* vuxit fram. Jämlikhetsnormen säger att alla människor inte bara har samma värde utan också ska ges samma grundläggande möjligheter. Kön, klass eller etnicitet ska inte få begränsa individens möjligheter. Individens eget val är basen för hans eller hennes möjligheter att förverkliga sig själv. I Sverige har normen om jämlikhet mellan könen kommit att få en egen term; man talar här om jämställdhet. I båda dessa avseenden kan Sverige anses ligga långt fram; både när det gäller utjämning av möjligheter mellan alla sorters olika grupper och specifikt för jämställdheten mellan kvinnor och män. Svensk lagstiftning reflekterar normerna om jämlikhet och jämställdhet och riksdagens alla partier är överens om dess allmängiltiga värden. Till skillnad från genussystemet är dessa normer synliga och formuleras aktivt i lagstiftning, måldokument etc.

De könsnormer som är resultatet av genussystemet har utvecklats och anpassat sig till den framväxande jämställdhetsnormen. Enligt Elvin-Nowak & Thomsson [2003] präglas ett samhälle med en uttalad jämställdhetsnorm av en förväntan på kvinnor att vara *nästan* som män. Men kvinnors relativa underordning får fortfarande inte brytas. Därför är det accepterat att kvinnor arbetar heltid men behåller huvudansvaret för de "kvinnliga" uppgifterna inom hem och familj. I ett sådant samhälle är det också accepterat och inte ifrågasatt att en kvinnlig underläkare är gift med en manlig överläkare, medan det motsatta förhållandet inte är lika vanligt förekommande eller accepterat. Men att kvinnor blir läkare över-

huvudtaget ifrågasätts emellertid inte längre; jämställdhetsnormen är starkare än så.⁹⁵

4.3.3 Normers inverkan eller individuella val?⁹⁶

I ett formellt jämställt samhälle som det svenska är könsnormerna osynliga för många. Varför är då könsnormerna osynliga och jämställdhetsnormen så synlig?

För det första är könsnormerna svårare att upptäcka eftersom de sällan uttrycks explicit; få människor förespråkar aktivt manlig överordning. Inte förrän någon bryter mot könsnormer synliggörs dess existens, men då blir de desto tydligare. Exempel på detta kan t.ex. vara när en liten pojke som vill leka med dockor, en kvinna inte vill vara föräldraledig utan satsa på en yrkeskarriär, eller en kvinna som inte vill ha barn överhuvudtaget. Först då reflekterar vi överhuvudtaget över att det råder olika regler för flickor och pojkar och för kvinnor och män.

En annan orsak kan vara att över- och underordning och den därmed följande maktrelationen är obehaglig att uttala; den strider ju mot jämlikhets- och jämställdhetsnormerna. Ingen vill vara offer och ingen vill pekats ut som förtryckare i ett jämställt samhälle. Genussystemet i ett formellt jämställt samhälle har därför den inbyggda egenskapen att alla, både över- och underordnade, försöker bidra till att dölja den kvinnliga underordningen.

Ett sätt att dölja strukturen med manlig överordning är att hänvisa till *individuella fria val*. Ett av de kraftfullaste argumenten mot en kvotering av föräldraförsäkringen är att familjen bäst kan avgöra vad som är bäst för just dem i deras situation. Likaså när det gäller fördelningen av betalt och obetalt arbete inom hushållen är argument om valfrihet vanliga. I viss mening är förstås sådana val fria, men med ett genussystem, en övergripande struktur, som gynnar könsbundna val och motverkar icke-könkonservativa alternativ, är det vanskligt att tala om något sann valfrihet på lika villkor för kvinnor och män.

Det är inte bara de överordnade, männen, som tjänar på att följa könsmaktordningen. Även den underordnade belönas för att hon ”spelar med” och upprätthåller systemet. Hon får då bekräftelse på att hon, i samhällets ögon, är ”en riktig kvinna”, slipper utgöra ett

⁹⁵ Även detta exempel är taget från Elvin-Nowak, Y. & H. Thomsson [2003].

⁹⁶ Stycket bygger främst på Elvin-Nowak, Y. & H. Thomsson [2003].

undantag från det vanliga och slipper därmed att bli ifrågasatt. Därför kan det för många vara lättare att upprätthålla än att bryta mot könsmaktsystemet, även om man i teorin motsätter sig dess regler. Därför ”väljer” kvinnor oftare intressen och yrkesbanor som passar in i normerna om kvinnlighet: vårdande, anpassliga och serviceinriktade arbeten, medan män ”väljer” manliga intressen och sysselsättningar. Hur fria dessa val är kan alltså ifrågasättas ur ett könsmaktperspektiv.

Samspelet mellan jämställdhetsnormen, könsmaktsystemet och valfrihetsnormen skulle kunna sammanfattas som att det står alla fritt att göra egna individuella val, men att kostnaderna och intäkterna för olika valalternativ är könsspecifika. Unga kvinnor och män har exempelvis formellt samma möjligheter att välja tekniska utbildningar respektive vårdutbildningar, men utfallen av dessa val kommer att variera med individens kön.

4.3.4 Parrelationer och föräldraskap

Två arenor där kön och makt är särskilt viktiga är den heterosexuella parrelationen och föräldraskapet. Den heterosexuella familjen med minst två barn som är helsyskon är en mycket vanlig familjeform. Inte mindre än 75 procent av alla barn under 17 år växer upp i en sådan familj.⁹⁷ Det är vanligt att det inom denna familjeform etablerar sig mönster av att kvinnan har huvudansvaret för hem och familj och att mannen har huvudansvaret för försörjningen. Dessa fenomen diskuteras i detta avsnitt.

Parrelationer

Parrelationer bygger på kärlek och frivillighet. Därför är det inom en parrelation särskilt angeläget att dölja könsmaktordningen bakom tal om individuella val. En arbetsordning där kvinnor har ansvaret för hemarbetet brukar ofta beskrivas i termer av individuella preferenser och med ekonomiska argument. Men arbetsdelningen i hemmet kan också vara en fråga om manlig maktutövning.

Ahrne & Roman [1997] genomförde en enkätundersökning om fördelningen av hushållsarbetet som besvarades av drygt 1 200 sam-

⁹⁷ SCB [2003c].

manboende svenska kvinnor och män.⁹⁸ Beroende på hur stor andel av hushållsarbetet mannen utförde delades materialet in i fyra typer: jämställda, semi-jämställda, traditionella och patriarkala par. Ju större andel kvinnorna utförde desto större var deras missnöje med fördelningen. En tredjedel av kvinnorna och männen svarade att man ofta var oeniga om arbetsfördelningen. Två tredjedelar av kvinnorna önskade att männen skulle göra mer och lika stor andel av männen trodde att deras partner ville att han skulle göra mer hushållsarbete. Nästan hälften av alla kvinnor uppgav att de försökte ta upp arbetsfördelningen till diskussion för att få partnern att göra mer. En slutsats som dras är att svenska sammanboende kvinnor och män ofta har olika preferenser för hemarbetets fördelning, att konflikter uppstår och att männen oftare får sin vilja fram när det gäller hushållsarbetet. Roman, C. [1999] analyserar dessa (och fler) resultat från undersökningen i relation till maktteori. En vanlig definition av makt inom en etablerad relation är att den part som har makt över den andra får sin vilja fram på bekostnad av dennes vilja eller intressen.⁹⁹ Genusteorin förklarar inte bara hur den könstraditionella arbetsdelningen uppstår utan också varför kvinnor och män är olika nöjda med arbetsfördelningen inom hushållen och att kvinnorna, trots ett utbrett missnöje, inte kan få till stånd en jämnare fördelning av hushållsarbetet.

Föräldraskap

Elvin-Nowak & Thomsson [2003] visar hur genussystemets normer för manligt och kvinnligt *föräldraskap* inverkar på hushållets arbetsdelning. Enligt dem krävs det betydligt mer av en mamma för att räknas som en bra förälder än det krävs av en pappa. En pappa som lämnar och hämtar på dagis är en god och engagerad pappa. För att en mamma ska anses vara en god förälder måste hon lämna barnen *sent* på morgonen och hämta *tidigt* på eftermiddagen. Detta har att göra med normer om kvinnlig anpassning, att kvinnor ska vara tillgängliga för sina barn och män och att normen för manlighet innefattar att främst försörja sin familj ekonomiskt. Att

⁹⁸ Ahrne, G. & Roman, C. [1997].

⁹⁹ Roman diskuterar i sin artikel fler maktbegrepp. Denna sorts makt, att den starkare får sin vilja genom trots konflikt, kallas för "maktens första ansikte". "Maktens andra ansikte" handlar om att en starkare parten bestämmer vad som överhuvud taget är föremål för diskussion eller konflikt. Materialet visar att manlig maktutövning även enligt denna definition är ganska vanlig inom svenska sammanboende kvinnor och män.

gå emot genusordningen och handla enligt jämställdhetsnormen kostar därför mer för en mor än en far.

Bekkengens [2002] analys av föräldraledighetsuttagets könsfördelning ger liknande resultat. Enligt henne finns förutom de normer som tagits upp här också en norm om att sätta barnets bästa i centrum. Tillsammans med normer och föreställningar om manlighet bildas en norm för manligt föräldraskap¹⁰⁰ som resulterar i att fadern fritt kan välja hur mycket han vill engagera sig i relationen till och omvårdnaden av barnet. Fäder kan på detta sätt välja att vara en aktiv förälder men samtidigt välja bort hushållsarbete och undvika att låta föräldraskapet inkräkta för mycket på förvärvsarbetet.

4.4 Konkurrerar teorierna?

Vilken teori är bäst på att förklara varför verkligheten ser ut som den gör? De tre teoribildningarna som här har tagits upp behöver inte ses som varandra uteslutande. Istället kan ekonomisk och sociologisk teori och genusteori komplettera varandra.

4.4.1 Genussystemet skapar osynliga regler

Genussystemets normer om kvinnligt och manligt utgör en väsentlig del av det icke-ekonomiska "regelverket". Tillsammans med de ekonomiska villkoren förklarar de skillnaderna i arbets- och resursfördelningen mellan svenska kvinnor och män idag. Här finns förklaringen till varför ensamstående kvinnor utan barn som grupp beter sig annorlunda än gruppen ensamstående män utan barn. Föreställningar om kvinnans respektive mannens roll inom en parrelation förklarar varför kvinnan tycks anpassa sitt beteende mer än mannen när de bildar hushåll (vilket visades i kapitel 2).¹⁰¹ Slutligen bidrar könsmärkta föreställningar om föräldraskap till att förklara varför arbetsfördelningen blir ännu ojämnare i hushåll med barn.

På arbetsmarknadsområdet förklarar genussystemet varför kvinnor får lägre avkastning på sitt humankapital (lägre lön och sämre utvecklingsmöjligheter) vare sig de väljer traditionellt kvinnligt (därför att dessa yrken värderas lägre än manliga yrken enligt den

¹⁰⁰ Bekkengen använder begreppet "barnorienterad maskulinitet" för detta.

¹⁰¹ Se t.ex. Holmberg, C. [1999].

manliga normens primat) eller slår sig in på någon manlig yrkesarena (karriärlystnad och chefskap är mer förknippade med föreställningen om manligt än kvinnligt). I avsnitt 4.5 diskuteras ekonomisk teori och genusteori på arbetsmarknaden mer utförligt.

4.4.2 Genussystemet är upphovet till de ekonomiska villkoren

Men könsmaktordningen förklarar inte bara det icke-ekonomiska regelverket. Den förklarar också de *ekonomiska villkoren* som endast tas för givna inom den könsblinda ekonomiska analysen av hushållens fördelningsprocess, dvs. sådant som att män oftast tjänar mer än kvinnor och att kvinnor skulle vara (medfött!) skickligare på hushållsarbete. Ekonomisk teori *förklarar* inte varför kvinnor som grupp skulle ha sina intressen främst i obetalt arbete och yrkesbanor med erkänt dålig avkastning.¹⁰² Förklaringarna till att kvinnor utför mer obetalt arbete och har sämre arbetsmarknadsstatus än män är snarare genusrelaterade.

Däremot utgör den traditionella ekonomiska analysen en viktig rationaliseringsgrund för hur genusystemet upprätthåller och förstärker sig självt. Föreställningen om fria val är en annan sådan rationaliseringsgrund. Paradoxalt nog erbjuder ekonomiska teorier samtidigt ett kraftfullt verktyg för att dölja genusystemet i ordalag av individuella val.

Förhandlingsteorier som i avsnitt 4.2.1 har därför stor användbarhet. De visar nämligen *ett* sätt på vilket genusystemet förstärker och upprätthåller sig självt genom strikt ekonomisk logik.

4.5 Lönegap och könssegregerad arbetsmarknad – teoriernas förklaringar¹⁰³

I kapitel 3 konstaterades att det råder betydande skillnader i arbetsmarknadsstatus mellan kvinnor och män på den svenska arbetsmarknaden. Med arbetsmarknadsstatus menas inte status i betydelsen "anseende" utan status i betydelsen "utfall". Arbetsmarknadsstatus innefattar således främst löner, positioner och yrken men även anställningsform och överenskommen arbetstid och andra villkor. I detta avsnitt diskuteras könsmissiga skillnader i

¹⁰² Om man inte är beredd att acceptera en rent biologisk förklaring, se Becker, G. [1993].

¹⁰³ Stycket bygger till stor del på Blau, F., Ferber, M. & Winkler, A. [2001].

arbetsmarknadsstatus i relation till två teorier. Den neoklassiska nationalekonomins humankapitalteorin förklarar kvinnors lägre löner och koncentrationen på arbetsmarknaden som resultatet av traditionell arbetsuppdelning i hemmet och därpå följande individuella ekonomiskt rationella val. Genusteori eller diskrimineringsteori betonar strukturella faktorer, samhällliga faktorer och diskriminering på arbetsmarknaden för utfallen på arbetsmarknaden.

I kapitel 3 diskuterades kort att det könsmissiga lönegapet beror på skillnader i kvalifikationer, på den könssegregerade arbetsmarknaden och på diskriminering. Men vad beror dessa tre könsmissiga skillnader på? Även på arbetsmarknadsområdet konkurrerar förklaringarna om individuella fria val med genussystemets strukturella inverkan. På arbetsmarknaden förknippas de fria valen främst med utbudssidan av arbetsmarknaden och genussystemet kan verka både på utbudssidan och på efterfrågesidan. Ofta används termen diskriminering för genussystemets verkan på arbetskrafts efterfrågan. I detta avsnitt redovisas två teoretiska perspektiv som båda söker förklara förekomsten av det könsmissiga lönegapet och av könssegregeringen på arbetsmarknaden, dvs. att kvinnor hamnar i låglönebranscher och låglöneyrken samt på lägre positioner än män. Dessa två förklaringar har dessutom en tendens att förstärka varandra.

Först presenteras och diskuteras *humankapitalteorins* förklaring om att individuella egenskaper bestämmer individens arbetsmarknadsstatus och sedan teoribildningen om *diskriminering* som källa till lönegap och segregering. *Diskriminering av kvinnor på arbetsmarknaden* ger en förklaring till kvinnors lägre löner och könssegregeringen. En annan sorts diskriminering, s.k. *sambällig diskriminering*,¹⁰⁴ lämnar ytterligare en förklaring till löneskillnader och segregering. Det kan formuleras som att könsstereotyper och normer om kvinnligt och manligt styr individens val tidigt i livet. Slutligen diskuteras den *självförstärkande effekt* som finns mellan dessa förklaringsfaktorer: det faktum att en medvetenhet eller förväntan om arbetsmarknadsdiskriminering har negativ inverkan på kvinnors "fria" val av utbildning och yrke. Inte heller på arbetsmarknadsområdet ska förklaringarna ses som konkurrerande, utan varandra kompletterande och dessutom varandra förstärkande.

¹⁰⁴ Blau, Ferber & Winklers term är *prelabourmarket discrimination*, för att förtydliga att det är diskriminering som finns redan före arbetsmarknadsinträdet.

4.5.1 Humankapitalteorin: individuella val bestämmer utbildning, lön, sektor och yrke

Enligt *humankapitalteorin* bestämmer individens humankapital hans eller hennes arbetsmarknadsstatus.¹⁰⁵ Könsmässiga skillnader i lön, sektor, bransch och yrke beror således på att kvinnor och män systematiskt fattar olika beslut om att investera i sig själva och sin karriär. Med humankapital menas formell utbildning, tidigare arbetslivserfarenhet, smak¹⁰⁶ och övriga färdigheter. Enligt teorin så fungerar humankapitalet på många sätt som vanligt kapital nämligen att det utgör *en riskfylld investering* och ger ägaren *avkastning* i form av lön. Utifrån samma principer som vanliga investeringsbeslut tas, beslutar varje individ på ett ekonomiskt-rationellt sätt hur mycket han eller hon ska investera i sitt humankapital och i vilken sorts humankapital. Dessa beslut är förstås nära knutna till vilken arbetsmarknadsstatus som senare uppnås.

Enligt humankapitalteorin *utgår* individer när de ska fatta sitt investeringsbeslut från den traditionella arbetsdelningen i hemmet mellan makar.¹⁰⁷ Med andra ord räknar unga kvinnor med att göra längre avbrott i karriären och att arbeta deltid för att hinna med hemarbetet. Därför fattar kvinnor andra investeringsbeslut än män. Enligt detta synsätt skulle kvinnor *välja* att investera mindre i utbildning än män eftersom de väntar sig ett kortare arbetsliv och därmed en lägre avkastning på sin utbildningsinvestering. I många länder har kvinnor också lägre utbildning än män, men så är emellertid inte fallet i Sverige, se till exempel SOU 2003:96. I SOU 2004:43 visas också att de kvinnor som sedan 1990-talet trätt ut på den svenska arbetsmarknaden inte låtit föreställningar om ett framtida familjeliv inverka på valet av utbildning eller yrke.¹⁰⁸

Humankapitalteorin förklarar också varför kvinnor väljer andra utbildningar än män. Kvinnor väljer utbildningar där humankapitalet inte tappar lika mycket i värde vid frånvaro pga.

¹⁰⁵ Se t. ex. Mincer, J. & S. Polachek [1974] och Polachek, S. [1981].

¹⁰⁶ Med smak menas sådant som hur individen ser på balansen mellan marknadsarbete och övrig sysselsättning, tolerans för att arbeta på obekväma tider, med farliga ämnen, fysiskt och psykiskt tunga arbetsuppgifter etc. Vissa anser att kvinnor och män skiljer sig åt i preferenser på ett medfött sätt, se Becker, G. [1993].

¹⁰⁷ Notera att den unitära modellen som presenterades i avsnitt 4.1, förklarar den skeva arbetsfördelningen inom hemmet *utgående* utifrån att kvinnor har lägre lön och lägre arbetsmarknadsanknytning. När neoklassisk nationalekonomi ska förklara könsskillnader i humankapital/på arbetsmarknaden hänvisar den till den rådande arbetsdelningen i hushållen och när de ska förklara arbetsdelningen i hushållen hänvisar den till kvinnors och mäns olika arbetsmarknadsstatus. Resultatet är ett cirkelresonemang.

¹⁰⁸ Se SOU 2004:43.

traditionell arbetsdelning i hemmet. På områden som naturvetenskap och ingenjörutbildningar är den teknologiska utvecklingen så snabb att frånvaroperioder medför alltför kostsam depreciering av humankapitalet. Ett annat sätt att rationalisera samma sak är tankegången om att kvinnor väljer utbildningar och yrken där vidareutbildning och utveckling av humankapitalet är mindre viktigt. Detta för att de redan från början räknar med att arbeta mindre än män pga. familjeskäl.

För att sammanfatta: enligt humankapitalteorin har kvinnor lägre lön för att de har lägre utbildning, annan sorts utbildning (t.ex. lärarexamen i stället för ingenjörsexamen) och gör fler och längre avbrott i arbetslivet. Enligt humankapitalteorin beror den könssegregerade arbetsmarknaden på att kvinnor väljer yrkesbanor där kostnaden för frånvaroperioder är lägre och mindre vidareutbildning krävs.

Det finns empiriskt stöd för humankapitalteorin: alla upptänkliga mått på humankapital har visat sig samvariera på ett signifikant sätt med lönen i stora tvärsnittsdatamaterial. Men sedan humankapitalmåtten fått säga sitt återstår ändå ett stort oförklarat könsmissigt lönegap. Enligt Blau, Ferber & Winkler [2001] är en rimlig bedömning att humankapitalteorin förklarar en del men långt ifrån allt av både löneskillnader mellan kvinnor och män och den könssegregerade arbetsmarknaden.

Humankapitalteorins förklaring till löneskillnader är koncentrerade till arbetskraftsutbudet och inte till efterfrågan på arbetskraft. Sådana teorier kallas därför utbudsteorier. En annan utbudsteoretisk förklaring kan möjligen kasta ytterligare ljus på kvinnors och mäns karriärval. Enligt denna ansats finns en klar tendens att familjer prioriterar mannens karriär framför kvinnans och att detta leder till att hustrun får ännu sämre möjlighet till avkastning på sitt humankapital än om hon varit ensamstående eller familjen prioriterat båda karriärerna lika mycket. Om detta är ett utbrett fenomen kan unga kvinnor räkna med att få stå i andra rummet inom en framtida familj och kanske därmed tendera att välja "breda" utbildningar inom traditionellt kvinnliga områden som ger sysselsättning på alla möjliga arbetsmarknader, till exempel lärare och vårddyrken. En sådan effekt skulle alltså öka både lönegapet och könssegregeringen på arbetsmarknaden.

En begränsning eller brist med utbudsteorierna är att de egentligen bara förklarar lönegap och segregering med en (förväntan om) könssegregerad arbetsfördelning i hemmet. För det första

är det långt ifrån alla kvinnor och män som sammanbor med någon av motsatta könet, vilket begränsar ansatsens förklaringsvärde. För det andra: om man *antar* att kvinnor kommer att få utföra huvuddelen av vård och hushållsarbete inom familjen och att hon därför av eget fritt val fattar vissa investeringsbeslut, så är det egentligen själva *antagandet* om den traditionella arbetsfördelningen inom familjen som är teorins förklaring till olika arbetsmarknadsutfall för kvinnor och män; *inte* de könsbundna ekonomiskt-rationella fria valen.

En annan begränsning med humankapitalteorin är att den tar individens preferenser och den könskonservativa arbetsdelningen i hemmet för utifrån givna och opåverkbara. Om det är troligt att kvinnor kommer att bli diskriminerade t.ex. inom traditionellt manliga yrken och branscher, kommer deras preferenser och därmed deras "fria" val av utbildning och yrke vridas mot traditionellt kvinnliga områden för att undvika diskriminering i arbetslivet. Segregeringen förstärks därmed utan att det har med den individuella familjens arbetsdelning att göra utan om en förväntan att bli diskriminerad inom vissa sektorer av arbetsmarknaden. Detta är ett exempel på återkopplingseffekt mellan diskriminering och humankapital som diskuteras mer utförligt längre fram.

Slutligen är det värt att påpeka att individers preferenser troligen påverkas av andra individers influenser, socialt tryck och normer.

4.5.2 Genussystemets inverkan på utbildnings- och yrkesval

Gemensamt för dem som omfattar en kritisk hållning till humankapitalteorin är att man brukar tala om att individens val inte fattas i ett socialt vakuum. Inom andra discipliner än nationalekonomi betonas ofta att det finns strukturella förhållanden som påverkar människors fria val. I själva verket kan humankapitalteorins antagande om att det är den traditionella arbetsdelningen mellan makar som styr deras könsbundna val av investeringar i humankapital faktiskt ses som en strukturell förklaring eftersom den traditionella arbetsfördelningen i hemmet just är en utifrån pålagd struktur.

De sociala influenser som får kvinnor att fatta sådana beslut som inverkar negativt på deras arbetsmarknadsutsikter kallar Blau, Ferber & Winkler [2001] med ett samlingsnamn för *sambälleg diskriminering* eller *prearbetsmarknadsdiskriminering*. De använder termen diskriminering eftersom dessa influenser har konsekvent

negativa effekter på kvinnors arbetsmarknadsutfall och samhällelig för att skilja den från den direkta, mer individuella, diskrimineringen på arbetsmarknaden som beskrivs i nästa avsnitt. Den samhällliga diskrimineringen är i princip synonym med samhällliga könsnormer.

En viktig del av den samhällliga diskrimineringen är den utbredda *könsstereotypningen av yrken*. Yrken som t.ex. förskollärare, sjuksköterska och bibliotekarie uppfattas som kvinnliga yrken medan ingenjör, chaufför och polis uppfattas som manliga.¹⁰⁹ Föreställningen om att vissa yrken "har ett kön" påverkar antagligen unga personers utbildnings- och yrkesval både på ett medvetet och ett omedvetet plan.¹¹⁰ Könsmärkningen av olika yrken hör intimt ihop med den lika utbredda könsmärkningen av egenskaper och intressen som beskrevs tidigare. Det anses t.ex. kvinnligt att arbeta med människor, att vårda och lära och det anses manligt att vara tekniskt kunnig, arbeta med fordon eller utöva auktoritet.

Ett annat exempel på samhällelig diskriminering är att flickor och pojkar blir *olika bemötta inom utbildningssystemen* med start redan i förskolan. Redan mycket små flickor får fler kommentarer om sitt utseende än om vad de gör och för småpojkar är det tvärtom, se t.ex. Svaleryd, K. [2002] och referenser däri. Längre upp i skolan har det könsbestämda bemötandet färgat av sig i flickors och pojkars beteende. Det har gjorts otaliga studier som alla visar att flickor blir bekräftade av lärare och kamrater genom att vara tysta och ordningsamma och pojkar blir bekräftade genom att vara högljudda och bråkiga och/eller idé- och initiativrika. Pojkar får redan från tidiga år mer respons, både positiv och negativ, på sitt arbete, se t.ex. Ohlsson, M. [2003]. I Sverige finns numera mål om jämställdhet och att aktivt arbeta med ett könsperspektiv i läroplaner för hela utbildningsväsendet, men sådan förändring tar tid och mycket talar för att jämställdhet är den del av den gemensamma värde grunden som förskolan är sämst på att förmedla till barnen.

Effekterna av dessa två sociala influenser (könsstereotypning av egenskaper och yrken samt genussystemets närvaro i utbildningssystemet) är, med ekonomens språkbruk, att *kostnaden* för att inte

¹⁰⁹ Könsstereotypningen bidrar till att upprätthålla den segregerade arbetsmarknaden, men den segregerade arbetsmarknaden bidrar också till att upprätthålla könsstereotyperna.

¹¹⁰ Könsstereotypningen bidrar också till "oförklarliga" löneskillnader mellan yrken som är i övrigt likvärdiga, vilket behandlas längre fram.

bete sig könsstereotypiskt kan vara hög, för flickor, pojkar, kvinnor och män. För att fortsätta med de ekonomiska begreppen bidrar detta till att *avkastningen* på en och samma utbildning eller yrkesval kan vara olika hög för kvinnor och män.

Det är svårt att empiriskt testa om individens yrkes- och utbildningsval är helt fria eller till vilken grad de är påverkade av genussystemet via samhällelig diskriminering. Det är inte heller frågan om ett antingen-eller: fria val eller sociala influenser utan en kombination av båda. Att varje individuellt val tagits utan andra influenser utifrån än direkta ekonomiska kalkyler verkar ändå helt orimligt. Och att fria val är synnerligen påverkbara bekräftas till exempel av omfattningen av reklam och marknads föring i samhället, områden som också de använder sig av och för stärker könsstereotyper.

4.5.3 Diskriminering på arbetsmarknaden¹¹¹

Lönediskriminering

Enligt humankapitalteorin bestämmer alltså individens medfödda egenskaper och fria val hur produktiv han eller hon är varefter vederbörande får en lön och utvecklingsmöjligheter som motsvarar den produktiviteten. Tillgänglig empiri på området stöder visserligen humankapitalteorin, men den kan ändå bara förklara en viss del av lönegapet och könssegregeringen på arbetsmarknaden.

Det är därför högst sannolikt att människors arbetsmarknadsstatus även påverkas av andra faktorer än individens produktivetsanknutna egenskaper. Blau, Ferber & Winkler [2001] definierar *arbetsmarknadsdiskriminering* som en situation när två personer med samma kvalifikationer behandlas olika till följd av könstillhörighet. Diskriminering på arbetsmarknaden påverkar kvinnors ekonomiska status dels direkt genom s.k. lönediskriminering, diskriminering i tillsättningar och befordran m.m. och dels indirekt genom att många sorters diskriminering påverkar kvinnors produktivitet negativt vilket leder till lägre lön.

Varför skulle då arbetsgivare lönediskriminera kvinnor? En första förklaring kan vara att en del arbetsgivare helt enkelt har sådana preferenser att de tycker att kvinnor är mindre värda än män.

¹¹¹ Detta stycke bygger till stor del på framställningen i Blau, F., Ferber, M. & A. Winkler [2001], kapitel 7.

Eftersom könsdiskriminerande arbetsgivare kommer att anställa färre kvinnor, och då främst på s.k. kvinnliga befattningar, får denna lönediskriminering också en könssegregerande effekt på arbetsmarknaden. En annan förklaring skulle kunna vara att arbetsgivare inte medvetet nedvärderar kvinnor men att de omedvetet är påverkade av genussystemets normer om manlig överordning och kvinnlig underordning.

Många nationalekonomer vänder sig mot att diskriminering pga. kön skulle förekomma på arbetsmarknaden överhuvudtaget. Ett argument de ofta anför är att företag agerar i vinstintresse och är utsatta för ett konkurrenstryck. En arbetsgivare som diskriminerar kvinnor kommer att få betala mer för att anställa män och det högre kostnadsläget kommer att tvinga arbetsgivaren att sluta lönediskriminera kvinnor eller lägga ner verksamheten. Mycket talar dock för att stora delmarknader av arbetsmarknaden inte är så konkurrensutsatta, vare sig på produktmarknaden eller i egenskap av köpare av arbetskraft. Forskningen visar också att ju lägre konkurrens i en viss bransch, desto högre löner. Med andra ord kan arbetsgivare som verkar under sämre konkurrensförhållanden ha råd att kvotera in män om de har den önskan.

Numera finns det en rad ekonomiska teorier om diskriminering på arbetsmarknaden, där en situation med diskriminering är både lönsam och långsiktigt stabil för arbetsgivaren. Viss forskning visar också att lönsamheten i jämställda företag är högre, vilket stöder hypotesen att jämställda arbetsgivare tjänar ekonomiskt på att de inte behöver betala ett pris för ”nöjet” att diskriminera kvinnor. En teori där diskriminering är en långsiktigt hållbar strategi är när arbetsgivaren tror eller vet att arbetskamrater och kunder nedvärderar kvinnor. Om arbetskamrater och andra kontakter värderar kvinnor lägre påverkas kvinnors produktivitet av denna diskriminering. Ett exempel kan vara när ett företags kunder och affärskontakter före drar att kommunicera med manliga representanter för företaget. Kvinnodiskriminerande medarbetare och kunder påverkar därmed anställda kvinnors produktivitet i negativ riktning. Kvinnor på dessa arbetsplatser har då ingen möjlighet att vara lika produktiva som män och kommer därför att få sämre lön och utvecklingsmöjligheter.

Ett konkret exempel kan hämtas från kvinnliga ingenjörers arbetsförhållanden. Enligt Civilingenjörskörbundet intervju med kvinnliga ingenjörer 1996 uppgav en stor del av de intervjuade att de inte nått sina karriärmål, många var missnöjda med hur de blev

behandlade av ledningen och att småbarnsmammor diskriminerades.¹¹² Kvande & Rasmussen [1993] analyserade hur manliga ingenjörer ser på kvinnliga. Enligt deras studie finns det två förhållningssätt. För det första är det de äldre männen i ledande positioner som i och för sig inte känner sig hotade av kvinnliga ingenjörer men som å andra sidan inte anser att kvinnor kan vara likvärdiga, kompetenta medarbetare. För det andra är det de yngre männen inom yrket. Dessa hänvisar ofta till att kunder och underordnade skulle ha problem med kvinnor i ledande positioner.

Om arbetsgivare, arbetskamrater och/eller kunder har vad som i litteraturen kallas smak eller preferens för diskriminering är det inte bara i lönenivåer kvinnor blir eftersatta utan även vid en hel rad strategiska punkter i arbetslivet. Direkt diskriminering på arbetsmarknaden bidrar därför till att öka den vertikala könssegreringen på arbetsmarknaden. Rekryteringsprocessen påverkas; vem som överhuvudtaget blir kallad till anställningsintervju, hur kvinnor och män värderas i sådana sammanhang, vem som slutligen anställs, tillgången till vidareutbildning och andra utvecklingsmöjligheter.

Statistisk diskriminering på arbetsmarknaden

En annan orsak till att arbetsgivare diskriminerar kvinnor är att de tror sig veta att kvinnor i genomsnitt är mindre produktiva än män. Denna sortens särbehandling kallas för *statistisk diskriminering*. Eftersom det är kostsamt att ta reda på om en individuell kvinna eller man är tillräckligt produktiv eller karriärorienterad sparar arbetsgivaren resurser genom att dra alla över en kam och behandla individer utifrån kännedom eller förutfattade meningar om grupper. Exempel på en sådan föreställning är att kvinnor som grupp uppfattas som "familjeorienterade" och män uppfattas som "karriärorienterade", se t.ex. SOU 2004:43. Karriärorienterade kvinnor kommer då att bli lönediskriminerade och få sämre utvecklingsmöjligheter än karriärorienterade män. Och män som inte är karriärorienterade kommer att gynnas. Om föreställningen som ligger till grund för särbehandlingen är sann kommer däremot inte det *genomsnittliga* lönegapet mellan kvinnor och män att påverkas. Exempelvis om det är så att kvinnor i genomsnitt har längre frånvaroperioder än män så kommer de löner kvinnor får enligt denna

¹¹² Civilingenjörskörbundet och Civilekonomerna [1996].

modell att stämma i genomsnitt, men karriärorienterade kvinnor kommer att bli sämre behandlade. Statistisk diskriminering bidrar till att upprätthålla den könsmässiga segregeringen eftersom tendensen blir att män hamnar på ställen där det krävs engagemang, utbildning och hög närvaro. Kvinnor kommer att segregeras till positioner där sådana egenskaper är mindre nödvändiga, vare sig de är "karriärorienterade" eller "familjeorienterade". För mer om statistisk diskriminering, se t.ex. SOU 2003:36.

Utöver att andra aktörer på arbetsmarknaden skulle ha rent könsdiskriminerande preferenser och statistisk diskriminering finns ytterligare teorier som sorterar under begreppet diskriminering på arbetsmarknaden. Det första exemplet är *osynliga barriärer* som bidrar till att kvinnor diskrimineras på arbetsmarknaden. Det kan exempelvis röra sig om att kvinnor har sämre tillgång till mentorer eller att de utesluts från eller har mindre tillgång till informella nätverk (sport, öl och bastu efter jobbet!). Dessa osynliga barriärer får till följd att kvinnor får sämre tillgång till arbetsrelevant information och stöd, vilket sänker deras produktivitet jämfört med män. Det kan också finnas föreställningar om att kvinnor inte "passar in", något som oftast baseras på omedvetna könsstereotypiska resonemang. För svenska högutbildade kvinnor finns ett s.k. glastak; dvs. en punkt i karriären där de inte når längre. På motsvarande sätt finns för män inom kvinnliga yrken en s.k. glashiss som gör det möjligt för dem att klättra snabbare än vad kvinnorna inom yrket kan.¹¹³

4.5.4 Återkopplingseffekter mellan diskriminering och humankapital

Diskriminering av kvinnor på arbetsmarknaden gör att avkastningen på kvinnors humankapital är lägre jämfört med mäns. Utsikterna om en sämre avkastning på utbildningsinvesteringar kan leda till lägre och andra utbildningsinvesteringar i tidigare skeden i livet. Denna senare sorts effekt av diskriminering, kallar Blau, Ferber & Winkler [2001] feed-backeffekten. Den är sällan föremål för teoretiska eller empiriska studier. Den totala effekten av diskriminering på arbetsmarknaden består alltså dels av effekter som direkt påverkar individens arbetsmarknadsstatus och dels av indirekta effekter på individernas "fria val" när det gäller val av utbild-

¹¹³ Se Albrecht, J., Björklund, A. & S. Vroman [2003].

ning, yrkesbana, arbetstid etc. Den senare bidrar till att förstärka och upprätthålla den ojämna arbetsfördelningen i hemmet som i sin tur förstärker kvinnors och mäns ojämlika arbetsmarknadsstatus. Man kan alltså tala om en ond cirkel.

5 De offentliga välfärdssystemen och kön

...(D)iskussionen om födelsetal, åldrande, betalt och obetalt arbete, liksom framtida behov av omsorg och försäkringssystem kan inte föras utan en analys av könsspecifika villkor och konsekvenser av dem för kvinnor och män.

Stark, A. & Å. Regnéér [2001], sid 96.

5.1 Den offentliga välfärden påverkas av ansvarsfördelningen mellan könen

I kapitel 3 konstaterades att dagens ”traditionella” eller ”könskon-servativa”, fördelning av hemarbete och förvärvsarbete mellan könen, medför att svenska kvinnor är mer beroende av socialförsäkringarna och av de offentliga välfärdstjänsterna för sin försörjning än de svenska männen. Kvinnor är också mer positivt inställda till den offentliga välfärdsmodellen än män.¹¹⁴ Hälften av alla marknadsarbetande kvinnor i Sverige arbetar i offentlig sektor och en stor majoritet av dessa inom ”kvinnliga” yrken inom vård, utbildning och omsorg.

Den skeva fördelningen av betalt och obetalt arbete mellan kvinnor och män, den skeva fördelningen av ekonomiska resurser och den könssegregerade arbetsmarknaden har alla samband med samhällets genussystem, eller genusordning, som diskuterades i kapitel 4. Genusordningen och dess könsnormer i sin tur underbyggs och upprätthålls av skillnader i arbetsmarknadens ekonomiska villkor för kvinnor och män, men influeras också av den förda politiken på en rad områden. (Detta tas upp i det avslutande kapitlet). Graden av jämställdhet¹¹⁵ i samhället är en spegling av

¹¹⁴ Oskarson, M. & L. Wängnerud [1995].

¹¹⁵ Formellt sätt är samhället antingen jämställt eller inte jämställt. I detta kapitel talas emellertid vid flera tillfällen om graden av jämställdhet, där tanken är att en fördelning med 35 procent kvinnor och 65 procent män är mer jämställd än en med en ännu lägre andel kvinnor.

genusordningen och andra normer. Könsnormer påverkar graden av jämställdhet i betalt och obetalt arbete, vilket i sin tur sannolikt kommer att ha avgörande betydelse för hur välfärdssystemen utvecklas i framtiden. Jämställdheten påverkar den *demografiska utvecklingen* via effekter på födelsetalen och via könsspecifika effekter på folkhälsan. Den bidrar kanske även till nya mönster i familjebildning såsom sammanboende, giftermål och skilsmässor. Människors geografiska rörlighet påverkas också av föreställningar om kön.

Den framtida jämställdheten kommer också att vara viktig för *finansieringen* av den offentliga välfärden. Detta för att den köns- mässiga arbetsfördelningen av betalt och obetalt arbete och även könssegregeringen på arbetsmarknaden kan påverka det totala arbetsutbudet. Könsspecifika hälsoskillnader och könsspecifika arbetsvillkor påverkar kvinnors och mäns möjlighet att försörja sig själva och därmed, via skattesystemet, hjälpa till att försörja andra.

Slutligen påverkar jämställdheten även den *reala* sidan av välfärdsstaten eftersom de offentliga tjänsterna idag produceras i huvudsak av kvinnor i s.k. "kvinnoyrken" inom vård, utbildning och omsorg. Hur villkoren i dessa utvecklas har stor betydelse för vem som arbetar kvar och vem man kan rekrytera inför framtiden.

Var och en av dessa frågor tas upp i detta kapitel. I kapitlets början diskuteras de offentliga välfärdstjänsterna i bred mening, men mot slutet diskuteras främst den betalda och obetalda äldreomsorgen eftersom den väntas stå för den största behovsökningen i framtiden.

5.2 Ändrad befolkningsstruktur ändrar förutsättningarna för välfärdssystemen

Ett lands demografiska struktur kan illustreras med en s.k. befolkningspyramid. Traditionellt har dessa sett ut just som pyramider med allt större årskullar nyfödda bland de unga i pyramidens bas, och allt färre kvarvarande personer i varje årskull ju högre upp i åldrarna man kommer. Detta pga. att födelsetal över den s.k. jämviktsfruktsamheten på 2,1 barn per kvinna gjort att det varje år fötts fler barn än året innan. Kring detta mönster finns förstås mer eller mindre bestående "störningar": krig och ändrat reproduktionsbeteende är två exempel. Medicinska landvinningar, ursprungligen i form av lägre spädbarnsdödlighet, men på senare

tid bland alla åldersgrupper, och särskilt bland de äldre, är en annan bidragande orsak till att befolkningsstrukturen ändras.

Den traditionella befolkningsstrukturen med ökande årskullar och en växande totalbefolkning pga. högre födelse- än dödstal, är gynnsam för uppbyggnad och bibehållande av den offentlig-finansierade välfärdsstaten. Arbetskraften och därmed skattebaserna och -intäkterna ökar år från år.¹¹⁶ Ett konkret exempel är pensionssystemen där en växande arbetande befolkning gör att de som betalar in till systemet är fler än dem som får utbetalningar varje år. Med en traditionell befolkningsutveckling bibehålls eller förbättras försörjningskvoten.¹¹⁷

På senare tid har emellertid en rad samverkande faktorer bidragit till att den genomsnittliga befolkningspyramiden i västvärlden inte längre ser ut som en pyramid utan har antagit en högsmalare form med en puckel bestående av de stora årskullarna födda på 1940-talet. Befolkningsprofilen innebär alltså en liten befolkningsåterväxt (låga födelsetal), större (men minskande) årskullar i mitten och ökande årskullar i toppen (pga. förbättrad överlevnad särskilt bland de äldre). Den ekonomiska konsekvensen av denna befolkningsutveckling är att allt färre ska försörja allt fler i framtiden.

5.2.1 Födelsetalen påverkar försörjningsbördan

År 2003 föddes 1,7 barn per kvinna i fertil ålder i Sverige. Detta är historiskt sett en mycket låg siffra.¹¹⁸ När det var "kris i befolkningsfrågan", på 1930-talet, noterades ett födelsetal på 1,7 barn per kvinna; det dittills lägsta. Utan nettoinvandrig minskar befolkningen snabbt med sådana födelsetal och det får också negativa effekter på försörjningskvoten. Statistiska centralbyrån gör emellertid den bedömningen att födelsetalen under senare halvan av 1990-talet varit "konjunktorellt" låga och antar i sin senaste befolkningsprognos att fruktsamheten kommer att stiga till 1,85 barn per kvinna i barnafödande ålder fr.o.m. år 2010 och därefter antas födelsetalet vara konstant. På åldersgrupp-nivå tror SCB att kvinnor

¹¹⁶ Under förutsättning att sysselsättningen bibehålls. Får vi s.k. jobless growth betyder inte en ökande andel i arbetsför ålder nödvändigtvis en lättande försörjningsbörda.

¹¹⁷ Med försörjningskvoten eller försörjningsbördan menas det relativa förhållandet mellan de som ska försörjas – unga och gamla – och personer i arbetsför ålder. De senare brukar definieras som befolkningen i åldern 20–64 år.

¹¹⁸ Endast året före, 2002, noterades ett ännu lägre födelsetal: 1,6 barn per kvinna.

födda på 1960-talet kommer att uppvisa en slutlig fruktsamhet kring 2 barn per kvinna, men man befarar att kvinnor födda på 1970-talet, som första historiska generation svenska kvinnor, inte kommer att göra det.¹¹⁹

Utvecklingen med födelsetal under den så kallade jämviktsfertiliteten på 2,1 barn per kvinna bidrar till utvecklingen av en åldrande befolkning och de försörjningsutmaningar som följer med denna. På kortare sikt lättar emellertid försörjningsbördan på den arbetsföra delen av befolkningen (oftast mätt som andelen människor i åldrarna 20–64 år i befolkningen) med låga födelsetal, men på längre sikt – ungefär 20–25 år – kommer mindre årskullar som träder ut på arbetsmarknaden att generera en vikande arbetsför befolkning, vilket då försämrar försörjningsvillkoren. Det försämrade försörjningsläget påverkar kvinnor och män olika.

Födelsetalen – en fråga om kön och genusordning

SCB undersökte för ett par år sedan vilka faktorer som påverkar antalet barn svenska kvinnor och män får. En rad faktorer inverkar på antalet barn för såväl svenska kvinnor som män, men effekten av varje faktor är ofta mindre för män. *Ålder vid första barnets födelse* spelar stor roll för en persons slutliga antal barn. Benägenheten att få ett tredje barn är t.ex. starkt beroende av föräldrarnas ålder vid första barnets födelse. Detta samband är starkare bland kvinnor där åldern lägger större begränsningar på kvinnor än män. Men kontrollerat för ålder vid första barnets födelse är det *högtbildade* kvinnor och män som får flest barn. Vidare får kvinnor och män i *storstäder* färre barn än föräldrar på andra orter.

Utöver dessa aspekter av individens socioekonomiska bakgrund finns en mycket viktig faktor för barnafödande. Hoem (2000) visar att det för unga svenska kvinnor är väldigt viktigt att ha en *egen försörjning* innan de skaffar barn.¹²⁰ En annan demografisk rapport från SCB¹²¹ visar att både kvinnors och mäns benägenhet att skaffa ett första barn är beroende av deras *arbetsmarknadsstatus*; fast anställd, tidsbegränsat anställd, ej i arbetskraften och arbetslösa. De vars fruktsamhet påverkas mest av dålig arbetsmarknadsstatus är kvinnor över 30 år i tidsbegränsade anställningar. Detta kan bero på

¹¹⁹ SCB, Demografiska rapporter 2002:5.

¹²⁰ Hoem, B. [2000].

¹²¹ SCB, Demografiska rapporter 2001:2.

att de anser sig ha fastnat i denna ogynnsamma anställningsform som ger dålig trygghet vid barnafödande och som försörjningsbas för en familj. En hypotes som SCB framför är att arbetsmarknadsläget påverkar födelsetalen även bland personer med fast anställning i negativ riktning.

Utöver socioekonomiska, geografiska och arbetsmarknadsrelaterade bestämningsfaktorer finns två viktiga faktorer som har med de blivande föräldrarnas attityder att göra. För det första finns det en allmän tendens att *skjuta upp barnafödandet*. I en enkätundersökning som SCB gjort¹²² visar det sig att unga personer idag vill "hinna göra annat först", vill utbilda sig färdigt först och etablera sig på arbetsmarknaden innan de skaffar sitt första barn. För det andra vill de ha en *bra relation till barnets andra förälder*. Detta var något vanligare för kvinnor än för män.

Slutligen visar det sig vid internationella jämförelser att en *barn- och familjevänlig politik* bidrar till högre födelsetal. I länder där kvinnor måste välja mellan arbete och barn väljer de i allt högre grad arbete och följderna är mycket låga födelsetal. I Ukraina, Tjeckien och Slovakien finns Europas lägsta födelsetal, alla lägre än 1,2 barn per kvinna.

Svenska kvinnor och män skiljer sig något mer när det gäller *barnlöshet*. Barnlösheten är störst bland högutbildade kvinnor och bland lågutbildade män. I storstäder är den större för alla grupper än i andra delar av landet.

Det faktum att de flesta effekterna på barnafödandet är mindre för män än för kvinnor beror förmodligen på att blivande pappor har större valmöjligheter. För det första kan de av biologiska skäl förlägga sitt föräldraskap friare i tiden än kvinnor. För det andra ges män en större valfrihet i föräldraskapet pga. normer om manligt föräldraskap, se kapitel 4. Män kan därmed t. ex. ta ut föräldraledighet som det passar dem eller välja bort den helt om det passar bättre.

Denna valfrihet är svagare för kvinnor. Eventuell amning och ett större socialt tryck i form av omvärldens normer och förväntningar på nyblivna mammor gör att mammor inte på samma sätt kan förhålla sig flexibla till försörjning och föräldraskap. Villkoren för kvinnor att förena utbildning, arbetsliv och familj försvåras dessutom av de biologiska faktorer som sätter gränser för kvinnors fertilitet. Då kvinnor hade betydligt högre svarsfrekvens än män

¹²² SCB, Demografiska rapporter 2001:1.

drog SCB slutsatsen att frågan om barnafödande engagerar kvinnor i betydligt högre grad än män, både bland de som redan har barn och de som inte har det.

Ännu en faktor som påverkar födelsetalet är graden av jämställdhet inom familjen. I familjer där pappan tar ut föräldraledighet föds fler barn än de familjer med ”traditionell” arbetsdelning, se Oláh [2003]. Även Riksförsäkringsverket rapporterar liknande resultat: benägenheten att skaffa ett tredje barn är störst i familjer där mannen och kvinnan har lika höga inkomster,¹²³ vilket förmodligen är vanligare i mer jämställda hushåll.

Den framtida utvecklingen av de normer och föreställningar om kön som påverkar hushållens arbetsfördelning är således viktig för framtidens födelsetal och på sikt därmed för försörjningsbördan.

5.2.2 Ökande livslängd och hälsostatus har effekt på behovet av vård och omsorg

De senaste 100 åren har den förväntade livslängden för nyfödda i Sverige ökat från runt 55 år till runt 80 år. Den förväntade livslängden vid födseln var år 2003 82 år för kvinnor och 78 år för män. Om ytterligare 50 år beräknar SCB att dessa siffror ska ha ökat till 86 år respektive 84 år. Skillnaden mellan kvinnor och män i detta avseende har varierat över tiden. Som störst var skillnaden i förväntad livslängd vid födelsen hela 6 år under första hälften av 1980-talet. Sedan dess har skillnaden minskat och var 2003 4,5 år.

En orsak till ökad medellivslängd är den medicinska utvecklingen som förbättrat överlevnaden i alla åldrar och särskilt i äldre åldersgrupper. Andra orsaker är bättre uppväxtvillkor, bättre mat- och rökvanor hos befolkningen i åldern 20–64 år.¹²⁴ Men även om medellivslängden ökar är det inte säkert att hälsan förbättras i andra avseenden. Lågutbildade kvinnors hälsa har t. ex. försämrats under senare år.¹²⁵

Livslängd och folkhälsa har betydelse för välfärden på tre sätt. För det första ändrar en ökad livslängd det genomsnittliga förhållandet mellan förvärvsaktiva år och försörjda år. Försörjningskvoten försvagas med en åldrande befolkning även om de är friska. För det andra påverkar hälsoläget bland den arbetsföra

¹²³ RFV [2003].

¹²⁴ Statens folkhälsoinstitut [2004].

¹²⁵ Statens folkhälsoinstitut [2004].

befolkningen det totala arbetsutbudet. För det tredje påverkar hälsan hos de äldre hur mycket resurser i form av hälso- och sjukvård respektive omsorg som behövs om det – som Socialstyrelsen rapporterar – finns ett samband mellan sjuklighet och omsorgsbehov och ökande livslängd.

Hälsan hos ”arbetsföra”¹²⁶

Svenska kvinnor överträffar svenska män avseende två viktiga hälsoindikatorer: livslängd och avsaknad av hjärt- och kärlsjukdomar. Trots detta har kvinnor högre sjukfrånvaro än män. Så har det emellertid inte alltid varit. I mitten av 1970-talet hade svenska kvinnor 20 procent färre sjukfall än svenska män. Sedan omkring 1980 har kvinnor haft fler sjukfall än män. År 2003 hade kvinnorna 70 procent fler sjukfall än männen. Det råder ett positivt samband mellan andel av befolkningen som är i arbete, och sjukfrånvaron bland de arbetande. De ökande sjukskrivningarna bland kvinnor, särskilt de långa (mer än 60 dagar), kan fram t.o.m. 1980-talets slut förklaras med svenska kvinnors ökande arbetskraftsdeltagande. Efter 1990 kan kvinnornas ökande sjukskrivningar dock inte förklaras med ett ökat arbetskraftsdeltagande utan orsakerna måste sökas på annat håll.

Om man begränsar sig till att studera långtidssjukskrivningar, som alltid kräver diagnos av läkare, kan det konstateras att fler kvinnor än män sjukskrivs för de flesta diagnoser. Sedan slutet av 1980-talet är det ökningen av sjukskrivningar för psykiska sjukdomar som dominerat utvecklingen för kvinnor.

Det finns två dominerande hypoteser om varför kvinnor är mer långtidssjukskrivna än män. Den första utgår från att den *psykosociala arbetsmiljön* har försämrats inom kvinnodominerade yrken och på kvinnodominerade arbetsplatser främst inom kommuner och landsting. Hypotesen styrks av studier som visar att samma arbetsmiljöfaktorer är lika viktiga för kvinnor och män (fysiska arbetsmiljöproblem och s.k. hög anspänning (kombinationen höga krav och låg kontroll), mobbing, ekonomiska problem). Andra studier visar att ökande anpassningsmöjligheter i arbetet vid sjukdom leder till färre sjukskrivningar. I kvinnoyrkena saknas ofta dessa möjligheter.

¹²⁶ Stycket bygger på Backhans, M. [2004].

I studier där enbart sambandet mellan yrke och sjukskrivningar studerats är resultaten i samklang med dem från arbetsmiljöstudierna. Dessa visar också att kvinnors sjukfrånvaro är allra högst i mansdominerade yrken.¹²⁷ Riksförsäkringsverket [2002] visar vidare att långtidssjukskrivningar för psykisk sjukdom och utbrändhet har ökat på hela arbetsmarknaden, men är betydligt vanligare inom offentliga sektorn, särskilt bland kommunanställda. Inom s.k. kontaktyrken med hög andel kvinnor som olika lärar-, vård-, omsorgs-, och serviceyrken är sjukskrivningarna för psykiska besvär vanligare än i andra yrken.

Den andra hypotesen går ut på att kvinnors ökande arbetskraftsdeltagande och minskande deltidsarbete i kombination med ett bibehållet huvudansvar för hemarbetet, skapar en "övervikt" i eller dubbling av kvinnors totala arbetsbörda som leder till större ohälsa och fler sjukskrivningar. Viss forskning tyder även på att själva upplevelsen av en "orättvis" arbetsfördelning inom familjen leder till att kvinnor mår sämre. Det är dock ont om studier med mått på kvinnors totala arbetsbörda.

Backhans [2004] konstaterar att könssegregeringen i betalt och obetalt arbete såväl som på arbetsmarknaden skapar inte bara ekonomiska utan även hälsomässiga skillnader till kvinnors nackdel.

Äldres hälsa

Enligt Socialstyrelsen [2004a] finns det tre teorier om hur ökande livslängd och de äldres hälsa hänger ihop.¹²⁸ Den första går ut på att perioden av sjukdom och omsorgsberoende före döden blir allt kortare. Den andra menar att sjuklighet och omsorgsbehov ökar bland de äldre. Den tredje teorin innebär att antalet skröpliga år är konstant, men att de förskjuts uppåt i åldrarna när medellivslängden ökar. I en bilaga till Långtidsutredningen 1999/00 bedömdes den framtida utvecklingen följa den första eller den tredje hypotesen.¹²⁹ Enligt Socialstyrelsens [2004a] senaste bedömning finns det inget i svenska data som stöder den första hypotesen. Flera undersökningar visar tvärtom att hälsa och funktionsförmåga försämras allt mer hos de allra äldsta. Särskilt i gruppen äldre kvinnor verkar hälsoläget ha försämrats de senaste åren. En viss

¹²⁷ Alexanderson, K. [2004].

¹²⁸ Socialstyrelsen [2004a].

¹²⁹ Batljan, I. & M. Lagergren [2000].

förlängning av den genomsnittliga perioden då de äldre behöver omsorg och hjälp kan därför väntas. Det är dock svårt att mäta hälsoläget hos äldre, bland annat pga. stora bortfall och andra mätfel som gör att ohälsan troligen underskattas i denna typ av undersökning.

Varför är ökande livslängd och hälsa bekönade frågor?

Livslängd och hälsa är starkt könsberoende. Svenska kvinnor lever fyra år längre än svenska män, men samtidigt blir äldre svenska kvinnors hälsa allt sämre. En annan hälsoaspekt är att män i genomsnitt betydligt oftare dör hastigt, medan kvinnor i större utsträckning är sjuka och skröpliga under flera år, enligt Socialstyrelsen [2004a]. Omsorgsmässigt går utvecklingen därför inte mot en åldringsexplosion utan en "tantexplosion" för att låna ett uttryck från Stark & Regnérs forskningsrapport om genus och åldrande.¹³⁰ Ju äldre åldersgrupp desto större andel kvinnor och ju äldre desto mer skröpliga är kvinnorna.

5.2.3 Familjebildningsmönster

Graden av jämställdhet mellan könen, och även andra normer i samhället, kan antas påverka en rad andra befolkningsstrukturella faktorer. Här ges endast några exempel som behandlas ytterst ytligt. Genusordningen kan påverka giftermåls- och sambofrekvenserna, och den kan tänkas påverka den genomsnittliga ålderskillnaden mellan makar. Vidare påverkar könsnormerna definitivt äktenskapens och samboförhållandenas beständighet, se t.ex. Oláh [2003]. En ökad jämställdhet skulle alltså kanske kunna medföra att fler äldre är gifta eller sammanboende och att de dessutom *kan* hjälpa varandra om det behövs. I nuläget finns en hel del äldre män som nästan inte utträttat något omsorgsarbete eller hushållsarbete under sin livstid och som därför idag har begränsade möjligheter att hjälpa en omsorgsbehövande maka.

En annan faktor som är viktig för den framtida välfärden är den geografiska rörligheten. Viss genusforskning visar att unga kvinnor har en allt större flyttningsbenägenhet, vilket inte gäller för män. I många norrlandskommuner exempelvis gör det rådande föreställ-

¹³⁰ Stark, A. & Å. Regnéér [2001].

ningarna om kön att unga kvinnor utbildar sig och flyttar medan de unga männen satsar på fritiden och stannar kvar.¹³¹ Annan kulturgeografisk forskning om s.k. regionförstoring visar män gynnas och kvinnor missgynnas av de växande arbetsmarknaderna. Detta pga. att kvinnors huvudansvar för hem och familj gör det svårare för dem att dra fördel av de ökade möjligheterna samt att detta ansvar utökas då de pendlade männen inte finns tillgängliga för ett mer delat ansvar.¹³² Båda dessa utvecklingstendenser kan påverka tillgången på anhöriga i framtidens anhörigomsorg. I vissa regioner kan det således komma att finnas färre kvinnor tillgängliga för både betalt eller obetalt omsorgsarbete.

Det är också fullt möjligt att utvecklingen påverkar kvinnors vilja och möjlighet att ge obetald omsorg till äldre anhöriga. Beroende på utvecklingen av föreställningar om kvinnligt och manligt i framtiden, kan det t.o.m. uppstå en situation när varken kvinnor eller män finns tillgängliga för att hjälpa de äldre. Sammantaget kan detta innebära att andelen äldre utan möjlighet till anhörighjälp kommer att öka. Detta skulle medföra att det totala beroendet av offentlig omsorg ökar. Och den offentliga omsorgen är i sin tur också beroende av om kvinnorna finns kvar på den lokala arbetsmarknaden och om männen är beredda att arbeta i den traditionellt kvinnodominerade omsorgen.

5.3 Den offentliga välfärdens framtida finansiering

Ett huvudresultat i Långtidsutredningen 2003/04 är att framtidens offentligfinansierade välfärdsmodell är hotad från två håll. Det första hotet gäller den demografiska utvecklingens inverkan på välfärdens framtida (finansiella) försörjning. Prognoser och framskrivningar av Sveriges demografiska utveckling visar på en utveckling med en minskande andel av befolkningen i arbetsför ålder, minskande barnkullar och en allt större andel äldre. De vars avgifter och skatter ska finansiera den offentliga välfärden blir alltså färre i framtiden främst pga. låga födelsetal som innebär att små årskullar kommer ut på arbetsmarknaden i framtiden. Denna utveckling förvärras av att fler personer i de arbetsföra åldrarna står utanför arbetskraften. Det finns dessutom en allmän trend mot att

¹³¹ Myndigheten för skolutveckling [2003].

¹³² Se artikel om växande arbetsmarknadsregioner i Dagens nyheter [2004].

arbeta allt färre timmar och år över livstiden.¹³³ De som ska försörjas blir allt fler, dels pga. ökande livslängd, men också stora årskullar som inom den närmaste 10-årsperioden går i pension och på längre sikt kommer att behöva äldreomsorg.

Lösningen på försörjningsproblemet är i det närmaste tautologisk: det gäller att få så många i arbetsför ålder som möjligt i arbete, så många timmar och så många år som möjligt och skjuta upp den genomsnittliga åldern för utträde ut arbetskraften.¹³⁴ Detta kan komma att försvåras av den trend som visar att de som arbetar gör det allt mindre, dvs. människor tar ut en del av sin ökande inkomst i fritid och den genomsnittliga arbetstiden per anställd minskar trendmässigt. I kapitel 2 diskuterades huruvida denna trend kommer att hålla i sig, brytas eller vända. Långtidsutredningen 2003/04 räknar med att trenden håller i sig och att den genomsnittliga arbetstiden per sysselsatt person och år minskar med 0,2 procent per år fram till år 2020.¹³⁵

Det andra hotet mot den offentliga välfärden kommer från det kända sambandet mellan människors ökande ekonomiska levnadsstandard och efterfrågan på varor och tjänster. Långtidsutredningen räknar med att människors disponibla inkomster kommer att öka med cirka två procent per år fram till 2020, vilket kan förväntas medföra en väsentligt ökad efterfrågan på (kvalitet och kvantitet av) välfärdstjänsterna vård, utbildning och omsorg. Efterfrågan på alla andra varor och tjänster ökar också. Det speciella med välfärdstjänsterna är att dessa till allra största delen är offentligt finansierade via skatter. Utbudet av offentliga tjänsters matchning med efterfrågan måste därmed hanteras via politiken. Skattefinansieringen lägger begränsningar på hur mycket av en ökad efterfrågan som kan tillmötesgå. Välfärdsstatens legitimitet och människors solidaritet med systemet kan urholkas om människor inte upplever att de själva och andra får ut tillräckligt för vad de skattevägen bidrar med.

På längre sikt är det förstås också viktigt ur ett försörjningsperspektiv att födelsetalen ökar igen och då har jämställdheten åter betydelse.

¹³³ Svenska kvinnors sammanlagda arbetsutbud ökade fram till omkring 1990-talet, då utvecklingen vände och kom att likna männens utveckling. SCB [2003b] antar att alla åldersgrupper trendmässigt kommer att minska sitt arbetsutbud i framtiden.

¹³⁴ Se t.ex. Långtidsutredningens huvudbetänkande, SOU 2004:19, bilagan om de äldres arbetsutbud, SOU 2004:44, och bilagan om migration och integration, (denna bilaga är under utarbetande).

¹³⁵ Sysselsättningsgrader och frånvaro beräknas emellertid vara oförändrade.

5.3.1 Även finansieringsfrågan är beköad

I verkligheten är det inte hela befolkningen i arbetsför ålder som försörjer de unga och de gamla. Många i åldersgrupperna 20–64 år befinner sig utanför arbetskraften och tillhör därmed själva de försörjda. Personer utanför arbetskraften eller med låg sysselsättningsgrad består främst av studerande, arbetslösa, sjukskrivna och förtidspensionerade. De är alla grupper som pekats ut som potentiella arbetskraftsreserver för framtiden. Inom var och en av dessa grupper finns könsaspekter att beakta.

Enligt SOU 2003:96 är fler unga kvinnor än män studerande, och de fullföljer i högre grad sina studier och dessutom snabbare än männen. Vidare är svenska kvinnors arbetslöshet lägre än männens, medan kvinnor är kraftigt överrepresenterade bland sjukskrivna och förtidspensionerade. Slutligen finns stora variationer i invandrarkvinnors arbetskraftsdeltagande där förmodligen genussystemet i hemlandet är en starkt bidragande orsak.

En annan arbetskraftsreserv skulle kunna vara de deltidsarbetande, särskilt de deltidsarbetslösa. I kapitel 2 konstaterades dock att många kvinnors möjlighet att öka sitt arbetsutbud kommer att vara beroende av att män tar en ökad del av ansvaret för hem och familj. Om det är möjligt för män att öka sitt engagemang i obetalt arbete utan att dra ner på sitt förvärvsarbete samtidigt som kvinnorna kan öka sitt förvärvsarbete kommer det totala förvärvsarbetet att öka, vilket är gynnsamt för försörjningsläget. Men för att kunna utnyttja denna arbetskraftsreserv krävs alltså att heltidsarbetande män engagerar sig mer i obetalt arbete. Det faktum att de idag inte gör det begränsar kvinnors arbetsutbud. På så sätt är även män i förvärvsarbete på heltid en arbetskraftsreserv.

Utöver frågan om arbetskraftsreserverna, finns ännu ett könsperspektiv på välfärdens framtida finansiering. I SOU 2003:57 föreslås en ökad avgiftsfinansiering av välfärdstjänsterna. Mot bakgrund av att en stor majoritet av brukarna inom de kostnadskrävande delarna av den offentliga äldreomsorgen är kvinnor och att äldre svenska kvinnor kommer att ha betydligt lägre inkomster än de äldre männen, kommer möjligheten att i någon större utsträckning avgiftsfinansiera äldreomsorgen att vara begränsad i framtiden.

En tredje könsaspekt på finansieringsfrågan och identifieringen av arbetskraftsreserver rör den äldsta gruppen på arbetsmarknaden.

Arbetsmarknadsanknytningen bland människor i åldern 60–64 år är betydligt lägre än för yngre grupper. Det nya pensionssystemet ger drivkrafter att arbeta länge, men de flesta som berörs av dessa har ännu inte nått 60-årsåldern. Pensionssystemets drivkrafter kan urholkas av generösa tjänstepensionsavtal. Idag är det relativt vanligt att vissa arbetsgivare ”pensionerar bort” äldre personer i arbetskraften på ett sätt som är ekonomiskt fördelaktigt både för arbetsgivaren och den bortpensionerade, se SOU 2004: 44.¹³⁶ Ett annat problem är att hälsostatusen i denna åldersgrupp reducerar arbetsutbudet.

Både när det gäller förmånliga utträdesmöjligheter och ohälsa är könsdimensionen närvarande. De offentliga arbetsgivarna inom vård, utbildning och omsorg kommer förmodligen inte att försöka pensionera bort anställda i framtiden och särskilt inte inom vård och omsorg och skola där det redan idag är svårt att nyrekrytera utbildad personal. Tvärtom rör problematiken i denna sektor sjukskrivningar och förtidspensioneringar till följd av belastningsskador, psykisk ohälsa och andra aspekter av tungt arbete. I dagsläget är det äldre män främst inom privat sektor som lämnar arbetskraften fullt friska med förmånliga ekonomiska villkor medan äldre kvinnor oftare lämnar arbetskraften sjuka och med ekonomiskt sämre villkor. Att begränsa möjligheterna till sjukskrivningar för äldre på arbetsmarknaden skulle alltså få köns-specifika fördelningseffekter och förmodligen inte heller leda till ett ökat arbetsutbud. För att öka arbetsutbudet hos äldre kvinnor inom utbildning, vård och omsorg behövs helt andra åtgärder och dessa sammanfaller heller inte med de som skulle krävas för att få äldre män i privat sektorn att stanna kvar längre i arbetslivet. Exempel på åtgärder är att arbeta för att förebygga belastningsskador, förbättra den psykosociala arbetsmiljön i de kommunala kvinnoyrkena etc.

¹³⁶ Det är dock inte säkert att någon arbetsgivare i framtiden kan fortsätta att vara så kräsen. Om det blir reell konkurrens om arbetskraften med det minskande inflödet på arbetsmarknaden i framtiden blir det antagligen viktigare att ge drivkrafter för att arbeta kvar än att pensionera bort äldre arbetstagare.

5.4 Den demografiska utvecklingen påverkar utformningen av omsorgsarbetet

Den demografiska utvecklingen har inte bara rent finansiella försörjningsaspekter. Det finns också en ”real” sida av en åldrande befolkning vilket innebär att allt fler av den krympande skaran i arbetsför ålder behöver arbeta inom hälsovård och omsorg om äldre i framtiden.

Idag är ungefär 90 procent av personalen inom äldreomsorgen kvinnor.¹³⁷ Om denna könssegregering inom äldreomsorgen består i framtiden kommer det att vara svårt att rekrytera personal till dessa uppgifter.¹³⁸ Med en sådan utveckling följer problem att upprätthålla kvaliteten i äldreomsorgen.

Socialstyrelsen [2004a] konstaterar att kommunernas ansträngda ekonomi redan under 1990-talet resulterade i stora nedskärningar inom vård och omsorg av äldre. Utvecklingen kan beskrivas så att vården och omsorgen under perioden pressats allt längre ut i vårdkedjan. De som bor i särskilt boende idag är betydligt sjukare och i större hjälpbehov än för tio år sedan, de som får hemtjänst likaså och de som tidigare fick hemtjänst för en lägre behovsnivå får idag ordna hjälp själva, via marknaden, anhöriga eller helt enkelt klara sig utan. I många kommuner har man helt tagit bort vissa behov ur prövningen, t. ex. möjlighet att få komma utomhus och få hjälp med vissa inköp mm. I alla dessa grupper av hjälpbehövande äldre har trycket på de anhöriga ökat. Det finns även tecken på att kvaliteten i tjänsterna har sjunkit sedan 1990-talet. En kvalitetsförsämring i kombination med högre avgifter har fungerat som en indirekt ransonering av äldreomsorgen. Enligt Socialstyrelsens granskning av en rad rapporter på området är en majoritet brukare och anhöriga nöjda med den offentliga hjälpen, men missnöjet ökar stadigt.¹³⁹

Med ett demografiskt betingat ökande behov av äldreomsorg, ansträngda kommunala budgetar och rekryteringsproblem är det troligt att kommunerna kommer att fortsätta att öka trycket på de anhöriga. Uppsala kommun uttrycker t.ex. i sin nya framtidsplan för äldreomsorgen att anhöriga och volontärer (sic!) i framtiden måste axla ett större ansvar.¹⁴⁰

¹³⁷ Eriksson, H. & O. Nygren [2003].

¹³⁸ Eriksson, H. & O. Nygren [2003].

¹³⁹ Socialstyrelsen [2004a].

¹⁴⁰ Upsala Nya Tidning, torsdag 29 april 2004.

Något som kommunerna inte räknar med är att om anhöriga ska kunna ta sig mer tid att ge vård och omsorg åt äldre finns en risk att de anhörigas förvärvsarbete och egna försörjningsmöjligheter försämras för dem som fortfarande befinner sig i arbetskraften, vilket kan ge följd effekter på de kommunala skatteintäkterna. För dem över 65 år som vårdar en annan äldre blir ansvaret ännu tyngre med stor risk för negativa hälsoeffekter.

Den obetalda anhörigomsorgen utförs idag av en majoritet kvinnor: makor, döttrar och svärdöttrar. Risken är därför att det blir främst kvinnors betalda förvärvsarbete som trängs ut av ökande krav på obetalt omsorgsarbete. Denna enkla tankekedja tjänar som illustration till kapitlets inledande citat. Diskussionen om vården och omsorgen om äldre i framtiden måste liksom den finansiella försörjningsfrågan föras med ett könsperspektiv.

5.4.1 Det betalda omsorgsarbetet

Av kommunernas anställda är idag 80 procent kvinnor. Inom förskolan och äldreomsorgen är mer än 90 procent av de anställda kvinnor. Enligt Eriksson & Nygren [2003] kommer kommunernas efterfrågan på personal till äldreomsorgen att öka med 70 procent fram till år 2050. Även behovet av personal till förskolan kommer att öka under samma period. Idag har många av dessa kvinnor ken de allra sämsta arbetsvillkoren på den svenska arbetsmarknaden. Låga löner, tidsbegränsade anställningar (vikariat, deltidsarbeten och timanställningar), hög fysisk belastning, hög psykisk ohälsa och hög sjukfrånvaro, otydligt och dåligt ledarskap samt bristande arbetsinnehåll är några faktorer som karakteriserar arbetsvillkoren inom äldreomsorgen enligt Socialstyrelsen [2004a].

Mot bakgrund av detta är det kanske inte förvånande att kommunerna redan idag har svårt att rekrytera kompetent personal till äldreomsorgen. Allt fler utan vårdutbildning har fått anställas sedan mitten av 1990-talet. På 2000-talets arbetsmarknad där konkurrensen om arbetskraften kommer att hårdna, kommer det att bli ännu svårare för kommunerna att klara kompetensförsörjningen till äldreomsorgen.

Nyberg [2004] menar att om den kommunala verksamheten varit en "vanlig, manlig" arbetsmarknad hade man redan under 1990-talet behövt höja lönerna och förbättrat övriga villkor i dessa verksamheter för att behålla och nyrekrytera personal. Istället har

utvecklingen varit den motsatta. Detta dels för att dessa yrken värderas lägre än manliga yrken med liknande förutsättningar, dels för att kvinnorna inom dessa yrken inte haft alternativa sysselsättningar att byta till när arbetsvillkoren gradvis försämrats. I takt med att äldreomsorgens huvudmän har tvingat omsorgsarbetet längre ut i vårdkedjan har den fysiska och psykiska arbetsmiljön och arbetsinnehållet försämrats för dessa yrkesgrupper. Under 1990-talet ökade de långa sjukskrivningarna kraftigt inom kvinnoyrkena inom kommunal omsorg jämfört med andra sektorer på arbetsmarknaden, särskilt för psykiska diagnoser såsom utbrändhet. Sjukfrånvaron är hög och likaså arbetsskadorna ligger på en hög nivå bland personal i kommunal vård och omsorg.¹⁴¹

Frågan är om framtidens kvinnor kommer att kunna ”fastna” i dessa yrken i samma utsträckning som idag. Allt fler kvinnor utbildar sig och kommer att stå sig bättre i konkurrensen på arbetsmarknaden, vilket gör att de kommer att ställa högre krav på arbetsinnehåll, karriärmöjligheter, arbetsmiljö och balans mellan krav och ansvar. Arbetsvillkoren inom de kommunala verksamheterna, framförallt äldreomsorgen, måste sannolikt förbättras radikalt om man ska ha någon möjlighet att rekrytera personal i framtiden. Det är heller inte uppenbart att förbättrade arbetsvillkor skulle medföra stora nettokostnader; dagens kostnader för belastningsskador, psykisk ohälsa och låg motivation etc., innebär betydande samhällsekonomiska kostnader som skulle kunna sänkas.

5.4.2 Obetald omsorg

Anhörigas obetalda äldreomsorg

Stark & Regnér [2001], Socialstyrelsen [2004a, b] m.fl. rapporterar att anhöriga kvinnor – makor, döttrar och svärdöttrar – står för den största delen av all omsorg om de äldre i Sverige. I ett internationellt perspektiv innebär emellertid den svenska ansvarsfördelningen mellan det offentliga och det privata ett ganska långtgående offentligt åtagande. Enligt socialtjänstlagen ska endast individens behov styra tilldelningen av offentligt stöd. Vare sig individens ekonomi eller familjesituation¹⁴² ska inverka. Detta offentliga åtagande har, liksom övriga delar av den svenska välfärdsmodellen,

¹⁴¹ Socialstyrelsen [2004a].

¹⁴² Här finns dock ett undantag: makar förväntas hjälpa varandra vid behov.

växt fram som resultatet av en demokratisk process och återspeglar medborgarnas preferens för att inte bli beroende av anhöriga eller välgörenhet på äldre dagar.

Under 1990-talet har emellertid kommunernas trängda ekonomi delvis undergrävt den individuella behovsstyrda tilldelningen. De kommunala biståndsbedömningarna har alltmer börjat beakta den äldres anhörigsituation. Särskilt närvaron av döttrar och svärdöttrar har minskat den offentliga hjälp den äldre fått beviljad. Socialstyrelsen [2004a] konstaterar att den praxis som utvecklats inom kommunala biståndsbedömningar i detta avseende strider mot socialtjänstlagen.

I takt med att vården och omsorgen pressats längre ut i vårdkedjan har också samhällets olika typer av stöd till anhörigvårdare och anhöriga omsorgsgivare minskat. Antalet anhörigvårdare med viss ekonomisk ersättning har minskat liksom beloppen och andelen anhöriga omsorgsgivare som inte får någon ersättning eller annat stöd har också ökat under 1990-talet. En tendens i övriga Europa har varit att det ökande behovet av äldreomsorg mötts med just ekonomiska bidrag till anhöriga respektive symboliska betalningar till frivilliga.¹⁴³ Denna politik ger mycket vårdtid för begränsade offentliga ekonomiska insatser. Det kan därför vara frestande att styra den svenska äldrepolitiken i denna riktning. Enligt Ungerson, C. [1998] är det dock en riskabel väg att gå. På andra håll i Europa har denna omsorgsorganisering lett till en sorts grå arbetsmarknad där gränserna mellan betalt och obetalt respektive formell och informell omsorg håller på att lösas upp. Ungerson menar att symboliska betalningar till anhöriga och frivilliga utövar känslomässig utpressning särskilt på kvinnor. Resultatet blir att dessa kvinnor inte bara fastnar i ett ensamt och ansvarstungt arbete utan dessutom i dåliga ekonomiska villkor utan sociala förmåner som följer med reguljära arbeten.

Makars och makors omsorg om varandra

Enligt Socialstyrelsen [2003b] står makar och makor för lika mycket obetald omsorg om hjälpbehövande make. Kvinnors omsorgsperioder är dock betydligt fler men kortare pga. de könsbundna hälsomönstren i livets slutskede som beskrevs tidigare. På grund av generellt ökande livslängd och bättre hälsa åldras allt fler

¹⁴³ Ungerson, C. [1998].

par tillsammans. Detta innebär att både kvinnors och mäns chanser att vid behov få omsorg av sin partner ökar. Socialstyrelsen [2003b] identifierar här en framtida omsorgspotential. Enligt Socialstyrelsen verkar inte heller de anhörigas egna förvärvsarbete hämmande på hur mycket omsorg man är beredd att ge. Detta gäller särskilt kvinnliga anhöriga. Därför bör möjligheten att kombinera omsorgsåtaganden med yrkesliv stimuleras i högre grad än idag, enligt denna rapport. Eftersom 7 av 10 gifta eller sammanboende kvinnor överlever sina män innebär denna utveckling att risken ökar för att både gifta/sammanboende kvinnor i förvärvsarbete och kvinnor äldre än 65 år kommer att få bära ett tyngre omsorgsansvar och en större total arbetsbörda om denna omsorgspotential ska utnyttjas.

Barns och andras omsorg om äldre

Även om *andelen* gifta och sammanboende bland de äldre ökar så kommer ändå *antalet* ensamstående äldre kvinnor och män att öka i framtiden. Dessas omsorg kommer alltså att bestämmas av om de har barn. Men även om fler av dagens äldre har barn än för ett par decennier sedan¹⁴⁴, är det inte säkert att dessa kommer att vara tillgängliga för anhörigomsorg. Den geografiska rörligheten bland yngre generationer ökar sannolikt rent generellt och särskilt med ökad utbildning. Utvecklingen av skilsmässofrekvensen och andra familjemönster kommer antagligen också att bidra till att holka ur "traditionella" uppfattningar om könsbundna förpliktelser mot släkt och familj i framtiden.¹⁴⁵ Det kan därför finnas anledning att inte räkna med att döttrars och svärdöttrars frivilliga, obetalda insatser i äldreomsorgen ska öka i framtiden.

I Sverige är frivilligsektorns engagemang i äldreomsorgen litet jämfört med andra länder. Omsorgsarbetet som idag utförs av frivilligorganisationer rör främst sådant som skurits bort ur de offentliga biståndsbedömningarna – social samvaro, hjälp att komma utomhus, viss ledsagarservice mm. Liksom när det gäller samhällets övriga vård- och omsorgsgivare är det i frivilligorganisationerna en stor majoritet kvinnor som står för omsorgsarbetet. Som på andra områden återfinns män högre upp på administrativa

¹⁴⁴ Socialstyrelsen [2004b].

¹⁴⁵ Ungerson, C. [1998].

poster inom frivilligorganisationerna och kvinnorna dominerar i det praktiska arbetet.¹⁴⁶

5.5 Vem ska få och ge omsorg i framtiden?

Enligt Socialstyrelsen [2004a] ökar missnöjet med äldreomsorgen bland såväl medborgare, brukare, som anhöriga.¹⁴⁷ Socialstyrelsen riktar också kritik mot att man inte utrett effekterna av att färre får offentlig vård, färre får hemhjälp, fler bor hemma längre utan hjälp. När tröskeln innan en äldre person får offentlig hjälp har höjts parallellt med ökande kvalitetsbrister i den offentliga omsorgen är legitimiteten och solidariteten med det offentliga systemet i fara.

En särskilt viktig fråga för den framtida äldreomsorgen rör de anhörigas ansvar. Med tanke på att kommunerna redan idag, i strid med socialtjänstlagen, lägger delar av omsorgsansvaret på anhöriga kvinnor, bedömer Socialstyrelsen [2004a] att det är angeläget att snarast definiera det offentliga åtagandet inom äldreomsorgen. Trycket på dessa tjänster kommer att börja öka från år 2015. Med tanke på att resurserna är otillräckliga redan idag måste åtgärder vidtas snarast för att säkra framtidens omsorg.

Men Socialstyrelsen kommer även med motsatt besked i frågan om de anhörigas deltagande i äldreomsorgen. Socialstyrelsen [2004b] bedömer att de anhörigas omsorgspotential i framtiden är betydande. Med ett välutvecklat anhörigstöd kan förmodligen nya kombinationer av offentlig och anhörigomsorg utvecklas som är både bättre och mindre kostsam än dagens system. Socialstyrelsen pekar särskilt på anhöriga kvinnor, med och utan eget förvärvsarbete, som framtidens omsorgspotential.

Då både kommunerna och Socialstyrelsen räknar med att anhöriga kvinnors obetalda omsorgsarbete ska öka ännu mer i framtiden brådskar det att definiera det offentliga, det individuella, och de anhörigas ansvar inför framtiden. Det torde emellertid vara svårt att få medborgarstöd för ett utvidgat *juridiskt* anhörigansvar utöver det som gäller mellan makar enligt socialtjänstlagen idag. Samtidigt måste kommunerna beredas reella möjligheter att leva upp till socialtjänstlagen; utvecklingen med en smygande urholkning av kvantitet och kvalitet av den typ som förekom under 1990-talet är antagligen den sämst möjliga utvecklingen, eftersom medborgarna

¹⁴⁶ Stark, A. & Å. Régner [2001].

¹⁴⁷ Se även Statskontoret [2002].

inte kan påverka den och för att de får begränsade möjligheter att anpassa sig till den. Alternativen som återstår är att stimulera anhörigas och andras frivilliga omsorgsarbete, att utvidga det individuella egenansvaret eller att skapa kollektiva försäkringslösningar. I det följande förordas ingendera alternativen, men några kommentarer kan vara på sin plats.

Trots att svenska kvinnor redan utför mer obetalt vård- och omsorgsarbete än män är det ändå dessa som förs fram som framtidens omsorgsreserv.¹⁴⁸ Utan samhällets könsnormer skulle mäns obetalda arbete vara den uppenbara, framtida resursen, både när det gäller betalt och obetalt vård- och omsorgsarbete. Men dagens genussystem innebär normer och föreställningar om kvinnligt och manligt så att ett större omsorgsansvar och vilja att ge omsorg förväntas av kvinnor jämfört med av män. Detta gäller såväl på äldreomsorgens område som för betalt och obetalt vård- och omsorgsarbete generellt.

Från en offentlig finansieringssynpunkt och även från individens egen försörjningsvinkel är det angeläget att antalet arbetade timmar per person ökar i framtiden. Samtidigt ökar kraven på kvinnors obetalda omsorgsarbete. Det är en ekvation som inte kan gå ihop. Redan idag har svenska kvinnor i genomsnitt mindre och mer fragmentiserad fri tid än män. Dessutom är ohälsan större bland kvinnor än män, något som har samband dels med försämrade arbetsvillkor inom "kvinnoyrken" i den offentliga sektorn, dels med överbelastning sett till total arbetsbörda. Om svenska kvinnor ska kunna öka sitt förvärvsarbete samtidigt som det obetalda arbetet behöver öka i framtiden vore det bättre att ställa högre krav på svenska män att ta ett delat ansvar för det obetalda arbetet.

En sista kommentar rör hur stora besparingar ett ökat anhörigansvar skulle innebära. Redan idag består den mest kostnadskrävande delen av äldreomsorgen av särskilt boende.¹⁴⁹ Brukarna i denna verksamhet är till en stor majoritet ensamstående utan barn. Här finns alltså inte större besparingar att göra via anhöriga.

¹⁴⁸ Se Stark, A. & Å. Régner [2001].

¹⁴⁹ Socialstyrelsen [2004a].

6 Sammanfattning och diskussion

I detta kapitel sammanfattas först kapitel 2–5 i avsnitten 6.1–6.5. Avsnitt 6.6 identifierar framtida utmaningar för en hållbar välfärd och ökad jämställdhet. Här konstateras att en ökad jämställdhet mellan könen, dvs. ett jämnare fördelat ansvar för betalt och obetalt arbete inte står i motsats till förutsättningarna för hållbara välfärdssystem; tvärtom kan en utveckling med ökande jämställdhet gynna förutsättningarna för att finansiera och producera välfärdstjänster. I avsnitt 6.7 diskuteras vilka politiska medel som står till buds för att gynna en sådan utveckling. Där konstateras bl.a. att ett framtida utvecklingsområde inom den ekonomiska politiken är att utveckla förståelsen för vad som styr olika ekonomiska aktörers beteende. Här argumenteras för att strukturella normer, särskilt könsnormer, påverkar beteendet, men att politiken vanligtvis utgår från att människor styrs av kortsiktiga ekonomiska överväganden i ett socialt vakuum. Tre policyområden som pekas ut som viktiga i framtiden, föräldraförsäkringen, obetalt arbete och betalt arbete diskuteras.

6.1 Tids- och ansvarsfördelning

Utvecklingen de senaste decennierna kan beskrivas som att kvinnors och mäns tidsanvändning blivit allt mer lika varandra, men att det är kvinnorna som står för den största beteendeförändringen. Kvinnors ökande anknytning till arbetsmarknaden och förvärvsarbete har inte motsvarats av att män ökat sitt deltagande i obetalt arbete i samma utsträckning. Istället har den totala volymen hemarbete minskat. Det går inte att förutsäga hur länge denna trend är möjlig eller om en vändning är att vänta i framtiden.

Trots denna utveckling är fördelningen av förvärvs- och hemarbete mellan kvinnor och män fortfarande ojämn. Oavsett ålder,

civilstånd (sambo/ensamstående) eller antal hemmavarande barn utför kvinnor mer obetalt arbete än män. Det obetalda arbetet infaller mer utspritt och på "obekvämare" tider än förvärvsarbetet, vilket inverkar på möjligheterna till sammanhängande fritid. Kvinnor står dessutom för en ännu större andel av det obetalda arbetet som de flesta uppfattar som betungande och tråkigt: städning, tvätt och daglig matlagning.¹⁵⁰ Arbetsfördelningen är mest ojämn bland sammanboende kvinnor och män med småbarn, där många kvinnor tar ut nära all föräldraledighet, förvärvsarbetar deltid och bär huvudansvaret för barn och hem. De flesta småbarnspappor arbetar heltid. Men den ojämna arbetsdelningen både föregår och efterföljer småbarnsåren.

Fördelningen av obetalt och betalt arbete mellan sammanboende är en direkt avspegling av den *ansvarsmässiga fördelningen*. För sammanboende svenska kvinnor och män är visserligen en tvåförsörjarmodell numera normen, men kvinnan ses oftast som en "junior partner" i försörjningssammanhang. Vad gäller ansvaret för hem och egna barn, den stora merparten av allt obetalt arbete, råder det motsatta förhållandet. Kvinnan är huvudansvarig och mannen bidrar som en junior partner – dvs. vid behov och när han har möjlighet.

Även i ansvaret för hjälp till och omvårdnad av äldre föräldrar är ansvarsfördelningen ojämn mellan könen. Kommunerna lägger ett större ansvar på makor, döttrar och svärdöttrar än på makar, söner och svärsöner.

6.2 Fördelning av hälsa

Den hälsomässiga "fördelningen" är också starkt könsbetingad. Kvinnor lever längre än män, men är sjukare än män, både i arbetsföra åldrar och som äldre. Kvinnor är överrepresenterade i långtidssjukskrivningar, särskilt för psykiska diagnoser, och förtidspensioner. En hypotes som förts fram är att kvinnors dubbla ansvarsbörda – ett omfattande förvärvsarbete kombinerat med ett omfattande ansvar för hem och familj – bidrar till kvinnors sämre hälsa. Det finns dessvärre inga studier gjorda med bra mått på enskilda kvinnors hemarbete och därmed deras totala arbetsbörda relaterat till hälsostatus och sjukskrivningar. En tendens som skulle kunna motsäga denna hypotes är att det för kvinnor verkar finnas

¹⁵⁰ Det som både kvinnor och män rankar lägst av ett antal vardagsaktiviteter.

en viss positiv hälsoeffekt av att ha familj. En relativt välunderbyggd förklaring som medverkar till kvinnors aggregerade större sjuklighet är de allt sämre arbetsvillkoren och arbetsmiljön inom de traditionella kvinnoyrkena, främst inom den kommunala äldreomsorgen, skolan och förskolan.

6.3 Ekonomisk fördelning

Fördelningen av ekonomiska resurser mellan kvinnor och män är också ojämn. Delvis till följd av den tids-, ansvars- och hälso-mässiga fördelningen, men också pga. den vertikalt och horisontellt könssegregerade arbetsmarknaden.

6.3.1 Arbetsmarknaden

I kapitel 3 visades att kvinnor har lägre löner än män, dels för att kvinnor i genomsnitt befinner sig på lägre positioner i arbetslivet, dels för att traditionella kvinnoyrken är lågbetalda.

Den svenska arbetsmarknaden är alltså starkt könssegregerad. En generell tendens är att kvinnoyrken betalas lägre än manliga yrken även när förhållanden som utbildning, ansvar etc. är likartade. Det är troligen könsnormer och föreställningar om kön (genusordningen) som gör att kvinnligt arbete värderas lägre än manligt.

Att enskilda kvinnor hamnar i kvinnoyrken är naturligtvis också resultatet av individuella fria val baserade på preferenser och privatekonomiska överväganden. I kapitel 4 diskuterades hur fria dessa val egentligen kan anses vara. Där argumenterades för att utbildnings- och yrkesbeslut inte fattas i ett socialt vakuum utan att de antagligen är systematiskt influerade av attityder och föreställningar om kön. Även vetskapen om att en diskriminerande arbetsmarknad väntar inverkar förmodligen på kvinnors yrkesval liksom sociala normer om kvinnliga och manliga egenskaper och yrken, föreställningar om hur mödrar respektive fäder är och bör vara m.m.

I kapitel 4 behandlades också olika former av diskriminering på arbetsmarknaden för att förklara könsmissiga löneskillnader och könssegregeringen. En slutsats är att många av dessa ekonomiska och genusrelaterade mekanismer på arbetsmarknaden upprätthåller och förstärker varandra. En könskonservativ ansvarsfördelning

inom hushållet förstärker den ekonomiska ojämlikheten mellan makarna och bidrar till att det blir än mer ekonomiskt rationellt (i den begränsade kortsiktiga meningen) att fördela betalt och obetalt arbete efter kön. En annan ”ond cirkel” i sammanhanget är den där kvinnors förväntan om ett diskriminerande arbetsliv kan få dem att *välja* kvinnoutbildningar och kvinnoyrken. Detta i sin tur bidrar till den könssegregerade arbetsmarknaden som upprätthåller och förstärker föreställningar om kvinnligt och manligt i arbetslivet.

6.3.2 Risker, makt och resurser inom sambohushåll

Att fördela arbets- och ansvarsområden inom sambohushåll efter kön kan vara ekonomiskt fördelaktigt för hushållet på kort sikt. Många anser t.ex. att sådana ekonomiska överväganden kan spela in i fördelningen av föräldraledigheten mellan föräldrar, vem som arbetar deltid när barnen är små, eller vems karriär som prioriteras. I kapitel 3 diskuterades att könssegregerat arbete på hushållsnivå också kan vara praktiskt på andra sätt – parterna ”vet” sina arbetsuppgifter och behöver inte diskutera, förhandla eller planera i detalj utan arbetsorganisationen går som på räls. Det kan också vara bekvämt för individen att ”göra som alla andra”.

Men den könskonservativa arbetsfördelningen innebär ett större ekonomiskt risktagande både för hushållet och för individerna i hushållet. Varje individs möjlighet till egen försörjning är riskreducerande vid sjukdom, arbetslöshet, skilsmässor och dödsfall inom hushållen. Kvinnor, som oftast tar huvudansvaret för hemarbetet, tar därmed den största ekonomiska risken.

I de flesta fördelningsstudier är utgångspunkten att hushållets alla medlemmar får samma ekonomiska levnadsstandard. Modern ekonomisk och sociologisk forskning visar emellertid att den ekonomiska levnadsstandarden kan variera mellan hushållets medlemmar. En huvudslutsats på detta område är att ju mer ekonomiska resurser en partner bidrar med, desto större inflytande får vederbörande över hur pengarna ska användas och desto större tillgång får han eller hon själv till ekonomiska resurser. Att bidra med obetalt arbete däremot ger inte något ökat inflytande eller större tillgång till resurser. Ett annat resultat är att mannens (parets) jämställdhetsorientering påverkar fördelningen. Ju mer könskonservativ, desto mindre inflytande över och tillgång till ekonomiska resurser för kvinnan.

6.4 Kvinnor och offentlig välfärd

I flera väsentliga avseenden är kvinnor mer beroende av den offentliga sektorn än vad män är. Detta skall emellertid inte tolkas som att de är mer beroende än män totalt sett. Ett argument som förts fram tidigare och som bekräftas i denna rapport är att svenska män idag är beroende av svenska kvinnors obetalda arbete. Dessa förhållanden leder till att kvinnor är känsligare för förändringar i de offentliga välfärdssystemen och de offentliga tjänsterna medan män är beroende av kvinnors vilja till obetalt arbete.

6.4.1 Offentliga sektorn omfördelar pengar från män till kvinnor

I Regeringens budgetproposition för 2004 konstaterades att: ”skatter och transfereringar (till viss del) kompenserar kvinnor för obetalt arbete”, dvs. att inkomstfördelningen mellan kvinnor och män är ojämna före skatter och bidrag än efter. Samma förhållande gäller socialförsäkringarna – i genomsnitt omfördelar de ekonomiska resurser från män till kvinnor, men inte så mycket att kvinnor kommer upp i samma ekonomiska levnadsnivå som männen.

6.4.2 Offentliga sektorn anställer kvinnor

Ungefär hälften av alla yrkesverksamma kvinnor har den offentliga sektorn som arbetsgivare. För män är motsvarande siffra knappt 20 procent. Av dem som arbetar inom offentlig skola, vård och omsorg är cirka 80 procent kvinnor och inom förskolan och äldreomsorgen är andelen över 90 procent. Därför är svenska kvinnor även som arbetstagare mer beroende av den offentliga sektorn för sin försörjning än män. Under 1990-talet genomdrevs stora besparingar inom de traditionella offentliga välfärdstjänsterna. Dessa nedskärningar har lett till en försämrad arbetsmiljö, försämrade arbetsvillkor, en ökad genomsnittsålder och en försämrad hälsa hos de anställda. Det har också medfört svårigheter att rekrytera kompetent personal trots det för arbetsgivare ganska gynnsamma arbetsmarknadsläget. Problemen kommer sannolikt att accentueras i framtiden med de stora pensionsavgångar som väntas inom dessa yrken.

6.4.3 Offentliga sektorns brukare är kvinnor

Kvinnor är också överrepresenterade bland brukarna av de offentliga välfärdstjänsterna. Det tydligaste exemplet är äldreomsorgen, men det är också troligt att det är kvinnor som vinner mest på en offentligt finansierad förskola.

Andelen kvinnor i en årskull ökar med åldern och efter 55 års ålder är andelen kvinnor större än andelen män. Bland de allra äldsta är kvinnorna väsentligt många fler än männen och dessutom i större hjälpbehov pga. sämre hälsa. Till följd av kvinnors längre livslängd och att de oftast är gifta med män som är äldre än de själva har deras make ofta avlidit när de behöver hjälp. För män är det tvärtom; en yngre maka finns ofta tillgänglig under livets sista år. Därmed har äldre kvinnor i genomsnitt en sämre anhörigsituation än män och blir följaktligen mer beroende av det offentliga även i detta avseende. Den försämrade kvalitet som rapporteras från den offentliga äldreomsorgen drabbar därför i högre grad kvinnor än män.

Med nuvarande arbetsfördelning mellan föräldrar har kvinnor mer hjälp av den offentliga förskolan än vad män har. Man kan därför räkna med att kvaliteten i förskolan och skolan påverkar kvinnors arbetsutbud mer än mäns.

Den demografiska utvecklingen medför att behovet av den offentliga äldreomsorgen och förskolan kommer att öka från år 2015. Om ingenting görs kommer därmed de kvalitetsproblem som finns redan idag att försvåras i framtiden – något som påverkar äldre hjälpbehövande kvinnors villkor i framtiden. Kvalitetsproblemen kan också förmodas påverka mödrars möjlighet till förvärvsarbete.

Det är angeläget att det offentliga åtagandet inom äldreomsorgen förtydligas till sin omfattning och att det speglar människors preferenser. På äldreomsorgsområdet får det t.ex. inte stå en sak i Socialtjänstlagen och levereras något annat, mindre och sämre, i verkligheten. En sådan smygande kvalitetsurholkning är sämsta tänkbara utveckling för kvinnliga såväl som manliga framtida hjälpbehövande. Därför måste den enskilda individen åtminstone kunna veta vad han eller hon kan förvänta sig för hjälp vid eventuella behov och kunna planera därefter. Motsvarande resonemang gäller också på förskolans, skolans och skolbarnomsorgens område.

6.4.4 Offentliga sektorn lägger över ansvar på kvinnor

Besparingar och nedskärningar till följd av kommunernas budgetläge har lett till ett successivt övervältrande av delar av det offentliga åtagandet på anhöriga, dvs. en förflyttning av vård och omsorg om äldre från betalt arbete till obetalt. Många gifta och sammanboende män tar ett stort omsorgsansvar för hjälpbehövande makor, men det har visat sig att den stora merparten av all anhörigomsorg utförs av kvinnor: förutom makor, främst döttrar och svärdöttrar. Enligt Socialstyrelsens undersökningar tar kommunerna i sina biståndsbedömningar hänsyn till om den äldre personen har kvinnliga anhöriga. Detta är allvarligt, inte bara i ett rättvise- och jämställdhetsperspektiv, utan kan troligen begränsa de anhöriga kvinnornas arbetsutbud (även om Socialstyrelsen [2004b] har en avvikande uppfattning). Därmed har det betydelse dels för deras egna försörjningsmöjligheter i form av inkomst och framtida pension, dels för samhällets möjlighet att finansiera välfärdstjänsterna skattevägen.

Både kommunerna och Socialstyrelsen räknar med att de anhöriga ska kunna utföra mer obetald anhörigomsorg i framtiden. I detta sammanhang är det viktigt att skilja på olika anhöriga. Enligt Socialtjänstlagen har makar ett ekonomiskt och praktiskt ansvar för varandra och redan idag utförs en stor del omsorg av makor. Med en ökad jämställdhet skulle dessa mäns omsorgspotential kunna öka eftersom de då skulle vara bättre rustade erfarenhetsmässigt av hushållsarbete och omvårdnad än om de levt med könstraditionell arbetsdelning i hemmet.

Andra anhöriga är enligt Socialtjänstlagen inte skyldiga att bistå sina äldre anhöriga. Dessa utför således sitt omsorgsarbete frivilligt. Det är inte troligt att man i framtiden kan *lagstifta* fram ett större ansvar för andra anhöriga än makor. Bland de anhöriga som idag frivilligt ger vård och omsorg åt en äldre anhörig finns redan tecken på att de befinner sig på gränsen till vad de klarar av.¹⁵¹ Om det frivilliga anhörigomsorgsarbetet förvandlas till "motvilligt"; dvs. sådant som de anhöriga gör bara för att de upplever sig stå som ytterst ansvariga för den äldre anhöriga, är legitimiteten med den offentliga omsorgen i fara.¹⁵² Det är således viktigt att de anhöriga (kvinnornas) bidrag förblir frivilligt och begränsat till sådana områden som både vårdtagare och vårdgivare är nöjda med. Den

¹⁵¹ Se Stark, A. & Å. Régner [2001].

¹⁵² Se Stark, A. & Å. Régner [2001].

uppenbara potentialen bland övriga anhöriga vore att försöka förmå anhöriga män, främst söner, att frivilligt göra mer för sina äldre anhöriga.

6.5 Teorier om den könsbundna arbetsdelningen

I kapitel 4 presenterades två sorters förklaringar till könssegregeringen av betalt och obetalt arbete och till könssegregeringen inom dessa båda kategorier.

Ekonomisk teori betonar ekonomiska drivkrafters inverkan – privatekonomisk rationalitet är den centrala förklaringen till människors och hushålls beteenden. Exempelvis förklarar ekonomisk teori kvinnors lägre löner med den traditionella ansvars- och arbetsfördelningen inom hushållen och arbetsfördelningen inom hushållen förklarar också varför kvinnor satsar på lågbetalda könssegregerade yrken.

Kritiken mot den ekonomiska hushållsteorin är att den oftast är statisk, dvs. den tar inte hänsyn till att den arbetsdelning som förefaller ekonomiskt rationell på kort sikt mycket väl kan vara ekonomiskt irrationell och behäftad med en större ekonomisk risk sett över en längre tidsperiod. De långsiktiga ekonomiska kostnaderna med den könskonserverativa arbetsfördelningen inom hushållen drabbar kvinnor till en större del eftersom de förlorar potentiella försörjningsmöjligheter, medan män oftast vinner ekonomiskt på arrangemanget.

En annan teori som är användbar för att analysera systematiska könsskillnader är genusteori. I kapitel 4 baserades presentationen på Hirdmans genussystemteori. *Isärhållandet av könen* och principen om *manlig normalitet* är de två grundprinciperna för genussystemet (som också kan kallas genusordning, könskontrakt eller könsmaktsystem). Genussystemet kan sägas bestå av en stor uppsättning normer och föreställningar om kön. Dessa leder till att kvinnor som grupp underordnas män som grupp. Systemet leder till att män får mer resurser och makt och kvinnor får mindre. Genussystemet är så inbäddat i det sociala sammanhanget att det kan vara svårt att se. Genussystemets ”oskrivna regler” kan emellertid synliggöras om någon bryter mot dem. Enligt genusteori är kön (eller genus) en helt genomgripande variabel som formar människors identitet och anger regler för interaktionen mellan individer. Genussystemet upprätthålls av (eller kan omvandlas

genom) att människor i samspelet med andra ”gör kön”, dvs. förhåller sig till de könsnormer som systemet innebär. Genus-systemet varierar med övrig kontext; det kan variera över tiden och geografiskt och det varierar med vilken arena som studeras. Med andra ord är genussystemets normer och föreställningar olika på olika arenor – på arbetsplatser, i skolan, inom hushållen etc.

Genusteori bidrar till att förklara könsbundet beteende som kvarstår även sedan andra förklaringar, t.ex. ekonomiska, sagt sitt. Exempelvis kan normer om vad som är kvinnliga intressen och lämplig sysselsättning för mödrar förklara varför många kvinnor väljer lågbetalda kvinnoyrken med dåliga arbetsvillkor. Genus-systemets andra grundprincip, manlig överordning, förklarar också varför de yrken där kvinnor dominerar är lågbetalda och har sämre villkor än andra. Genusteorin kastar ljus över varför många kvinnor väljer att gå med på en arbetsdelning i hemmet som de själva förlorar ekonomiskt på. Att följa genusordningens föreställningar om hur en kvinna eller man, mamma eller pappa, sjuksköterska eller överläkare ska vara kan som redan nämnts vara bekvämt för individen (och därmed ett rationellt beteende).

Den ekonomiska rationaliteten, trots att den kan ifrågasättas i vissa centrala avseenden, utgör en viktig del av människors levnadsvillkor. Så länge människor har knappa resurser kommer ekonomiska överväganden att spela in likväl som könsnormativa och andra sociala överväganden. I kapitel 4 framgick också att ekonomiska och genusteoretiska förklaringar inte behöver ses som konkurrerande. I ett hypotetiskt helt jämställt samhälle skulle ekonomisk rationalitet förmodligen förklara en större andel av människors beteende. Det finns t.o.m. ett samband mellan teorierna: ekonomisk rationalitet medverkar till att upprätthålla genussystemet. Det svenska samhället är formellt jämställt, men de könsbundna mönster som finns i hemmet, på arbetsmarknaden och inom det offentliga återspeglar existensen av en genusordning. I ett formellt jämställt samhälle kan det vara lättare för enskilda personer att klä könstraditionella beteenden i termer av ekonomiskt tvång eller fria val.¹⁵³

¹⁵³ Det är även troligt att samhället i stort – dess institutioner m.m. – tenderar att inte ”se” genusordningen utan betona ekonomiska förklaringar till könsbundet beteende.

6.6 Framtidens utmaningar

Ju fler unga och gamla som finns i ett samhälle, desto mer arbete i form av utbildning, vård och omsorg krävs av dem i arbetsför ålder. De närmaste decennierna karaktäriseras Sveriges framtid av en demografi som ställer krav på ökande omfattning av sådant arbete. Hur detta arbete organiseras inverkar på proportionerna mellan betalt och obetalt arbete både på individ-, hushålls- och samhällsnivå. Om det ökande utbildnings-, vård- och omsorgsarbetet främst ska utgöras av betalt arbete och finansieras kollektivt via skatterna ställs krav på ökat marknadsarbete eftersom det utgör basen för skatteintäkterna. Samtidigt är det möjligt att en större andel av omsorgsarbetet kan skäras bort från det offentliga åtagandet och läggas över på marknaden, frivilligorganisationer eller på den privata sfären. Det sistnämnda är liktydigt med att det obetalda hemarbetet måste öka.

Av det föregående kan man konstatera att det i framtiden kommer att råda motstridiga intressen om människors tidsanvändning. För att ha råd med en offentligt finansierad generell välfärd vill statsmakterna att så många som möjligt ska förvärvsarbeta så mycket som möjligt. Samtidigt kommer behoven av de offentliga välfärdstjänsterna, främst inom vård och omsorg om äldre, att öka, vilket redan i dagsläget har föranlett ett större tryck på att anhöriga, särskilt kvinnor, ska ta över delar av omsorgsansvaret och därmed utöka sitt obetalda arbete. Slutligen verkar individerna själva vilja ta ut en ökande levnadsstandard i mer fri tid. När det gäller att identifiera vem som i framtiden kan tänkas bidra mer med betalt respektive obetalt arbete gäller det att identifiera grupper som idag bidrar lite eller inte alls.

6.6.1 Kan det sammanlagda förvärvsarbetet öka?

När det gäller förvärvsarbetet är kunskapsläget tämligen gott avseende vilka som utgör potentiella arbetskraftsreserver. De sjukskrivna, de äldre, invandrare och ungdomar är alla grupper som identifierats i detta sammanhang.

Men med tanke på att kvinnor endast utför 42 procent av alla förvärvsarbetade timmar i Sverige skulle det även vara naturligt att se över betingelserna för att öka denna andel till närmare 50 procent. Om det skulle kunna ske utan att män minskar sitt

förvärvsarbete skulle detta innebära en substantiell förvärvsarbetskraftinjektion. I kapitel 2 och 4 drogs emellertid slutsatsen att en sådan förändring inte kan komma till stånd med mindre än att män ökar sitt engagemang och sina insatser i det obetalda hemarbetet och på så vis reducerar kvinnors totala arbetsbörda.

En kärnfråga för det framtida förvärvsarbetet är alltså om män kan öka sitt ansvar för hemarbetet utan att minska sitt förvärvsarbete i motsvarande mån. I praktiken krävs i så fall att svenska män tar på sig mer obetalt arbete delvis på bekostnad av den egna fritiden. Med tanke på att svenska mäns arbetsbörda i nuläget infaller ganska koncentrerat – till dagtid och vardagar – kan en sådan utveckling i varje fall vara praktiskt möjlig. En ökad jämställdhet i arbetsdelningen mellan kvinnor och män skulle då inte bara leda till en ökad rättvisa utan även ha positiva effekter på försörjningsläget och möjligheten att erbjuda en offentligt finansierad generell välfärd i framtiden.

6.6.2 Kan det totala hemarbetet öka?

Samtidigt som hushållens hemarbete minskat drastiskt de senaste tio åren kommer framtiden att innebära ökade behov av obetalt arbete. Dels inom äldreomsorgen som tidigare påpekats, men också för att födelsetalen väntas öka och att det för den långsiktiga försörjningen är viktigt att behålla dem höga. Ju högre födelsetal, desto mer obetalt arbete krävs av dem i arbetsför ålder.

Det är också troligt att kvalitén på de offentliga välfärdstjänsterna påverkar hushållens avvägningar mellan obetalt och betalt arbete. Om t.ex. förskolan, skolan och skolbarnsomsorgen av föräldrarna upplevs hålla för låg kvalitet är det fullt möjligt att föräldrarna ersätter sitt förvärvsarbete med hemarbete för att kompensera för denna kvalitetsbrist. Även på äldreomsorgens område är en liknande utveckling möjlig.

Dagens fördelning av det obetalda arbetet är ojämn. Småbarnsfamiljer utför mest obetalt arbete av alla och ensamstående utan barn minst. Kvinnor i alla hushållstyper utför mer obetalt arbete än män. Omsorg om barn och s.k. hushållsarbete är särskilt ojämnt fördelat mellan könen.

I frånvaro av andra faktorer skulle därför männen vara den uppenbara hemarbetsreserven i framtiden. Men som redan konstaterats verkar traditionella könsnormer ha ett stort inflytande över

ansvars- och arbetsfördelningen mellan kvinnor och män. Könstereotypa föreställningar om kvinnor och män kommer t.ex. att inverka på vilken förälder som tvingas dra ner på eget förvärvsarbete för att möta eventuella kvalitetsbrister i skolan. Vad som förväntas från kommunernas biståndsbedömare av döttrar respektive söner och hur individerna internaliserar dessa förväntningar kommer att bli kärnfrågor i kampen om det obetalda arbetet i framtiden.

Trots dagens ojämna fördelning av det obetalda arbetet och att det ofta råder konflikter om det inom hushållen är många ändå positiva om den framtida utvecklingen. Roman [1999] menar exempelvis att det faktum att hushållens interna hemarbetsfördelning ens är ett konfliktområde signalerar att kvinnors maktresurser ökat. Bara för ett par decennier sedan var det fullständigt självklart hur ansvaret för barnen och hemmet respektive försörjningen skulle fördelas; det var inget individerna var nöjda eller missnöjda med eller tog upp till diskussion. Andra som pekar på samma utveckling är Forssell [2002] och Gershuny [1999].

6.6.3 Framtida genussystem

Den framtida utvecklingen av könsnormerna är svår att bedöma. Genussystemet och dess normer upprätthålls och omformas när individer förhåller sig till dessa och konfronteras även mot andra värderingar och utvecklingstendenser (t.ex. ökande utbildning, valfrihets- och jämställdhetsnormer). Hur könsnormerna utvecklas kommer dock att bli en nyckelfråga när det gäller den totala mängden betalt och obetalt arbete och fördelningen mellan könen inom dessa produktiva aktiviteter.

Ökad jämställdhet mellan könen – dvs. att kvinnor och män ska ges samma möjligheter och skyldigheter på alla områden; i familjen, i arbetslivet och inom den offentliga sfären – är således inte ett mål vid sidan av eller i konkurrens med andra mål. Tvärtom kan en ökad jämställdhet mellan kvinnor och män bidra till välfärdsförsörjningen i framtiden.

Jämställdhet är i och för sig i första hand en rättvisefråga, men den har också betydelse för individens välfärd och den samhälls-ekonomiska effektiviteten. Möjligheten att ta tillvara varje individs möjligheter ökar med ökad jämställdhet och därmed ökar sannolikheten att få rätt person till rätt uppgift i samhället. En ökad

jämställdhet innebär också en systematisk riskreduktion, inte bara på individ- och hushållsnivå, utan även på samhällsnivå. Kostnader för olika slags bidrag lär minska med en ökad egenförsörjning.

På motsvarande sätt kommer makars omsorgspotential om varandra att öka med en ökad "självförsörjning" när det gäller obetalt arbete. Sett från tidsanvändningsstudien och annan empirisk evidens verkar huvudproblemet i detta sammanhang vara att få männen att ta ett större ansvar för hem och familj och därmed öka sitt obetalda arbete.

6.7 Politikens möjligheter

Den förda politiken påverkar människors beteende via två sorters instrument. För det första kan politiken tillhandahålla *ekonomiska drivkrafter* (morötter) som får människor att vilja bete sig på något visst önskvärt sätt, t.ex. öka sitt arbetsutbud. För det andra kan politiken stipulera *lagar och regler* (piskor) som helt enkelt måste följas. Dessa båda instrument används för att *direkt* styra olika aktörers beteende.

Men individer anpassar inte sitt beteende bara till ekonomiska förhållanden och formella regelsystem. Egna och samhälleliga normer om arbetsmoral kan spela in, attityder till jämställdhet och könsnormer är exempel på andra, informella, regelsystem i detta avseende. Även när det gäller att *påverka aktörers attityder och strukturella normsystem* kan den förda politiken ha inflytande. På lite längre sikt har politiken således en normerande kraft vid sidan av sina direkta beteendeeffekter.

Ett välkänt exempel är det faktum att svensk ekonomisk politik under de senaste decennierna inriktats på varje individs möjlighet (och skyldighet) till självförsörjning. I många andra länder har välfärdspolitiken baserats på den traditionella kärnfamiljen med en försörjare och en hemmafru. I sådana välfärdssystem är det brukligt att kvinnor och barn får sina sociala förmåner definierade av sin relation med försörjaren och inte som självständiga individer.¹⁵⁴ Den svenska politiken har som tidigare nämnts lett till en i stort sett samstämmig tvåförsörjarnorm (dvs. en jämställdhetsnorm). I länder med könskonserverande ekonomisk politik har normen om en manlig familjeförsörjare blivit bestående.

¹⁵⁴ Sådan könskonserverativ politik gynnar den traditionella kärnfamiljen ekonomiskt på andra hushållstypers bekostnad.

Beroende på vilken av de tre drivkrafterna, morot, piska eller normer, som är viktigast för individen (hushållet, företaget eller arbetsgivaren), kan de olika politiska instrumenten vara olika effektiva. Nedan diskuteras tre aktuella policyområden – föräldraförsäkringen, det obetalda arbetet, och förvärvsarbete – som är relevanta för de framtidsfrågor som denna rapport pekar ut.

6.7.1 Föräldraförsäkringen

Ett exempel där de ekonomiska drivkrafterna och de normerande mekanismerna i politiken motverkar varandra är föräldraförsäkringen. Enligt dagens föräldraförsäkring tillfaller hälften av de ersatta dagarna vardera föräldern, vilket återspeglar en norm om jämställdhet mellan könen. Majoriteten av dessa dagar kan emellertid överlätas fritt föräldrarna emellan, något som antagligen reflekterar ett valfrihetsideal och dessutom medger ett visst svängrum för att möta enskilda familjers olika förutsättningar. Slutligen ersätts den föräldralediga med 80 procent av lönen upp till ett tak på 7,5 prisbasbelopp. Detta tak gör att personer med löner över ungefär 23 000 kronor i månaden får en lägre ersättningsnivå än 80 procent. Ju högre lön, desto lägre ersättningsnivå. Eftersom män i genomsnitt har högre lön än kvinnor ger dagens föräldraförsäkring ekonomiska drivkrafter för en könskonservativ uppdelning av föräldraförsäkringen. Föräldraförsäkringens sammansättning av instrument är således motstridig så till vida att de ekonomiska drivkrafterna verkar åt motsatt håll mot jämställdhetsmålet (och även ett eventuellt valfrihetsmål). Ett minimikrav på familjepolitiken bör vara att de ekonomiska drivkrafterna inte motverkar jämställdhetsnormen.

Uttagsmönstret i föräldraförsäkringen idag vittnar tillsammans med kvalitativ forskning om föräldraledigheten om att den individuella valfriheten i praktiken tillfallit papporna (Bekkengen [2002]), vilket hushållen ofta klätt i termer av kortsiktig ekonomisk rationalitet till följd av det ekonomiska regelverket. Jämställdheten mellan könen har i detta avseende utvecklats ganska blygsamt, den formellt rättvisa tilldelningen i försäkringen till trots.

Från arbetsmarknaden finns det klar evidens att det ojämna uttaget av föräldraledighet samt påföljande könsbestämda mönster såsom deltidsarbete och frånvaro för vård av sjukt barn missgynnar

kvinnor, och då inte bara mödrar, i arbetslivet. Det rör sig om sämre löneutveckling, sämre karriärutveckling samt uppsägningar av gravida och småbarnsmödrar. Denna utveckling har fortgått trots *lagar och regler* mot diskriminering av gravida och småbarnsföräldrar i arbetslivet.

Ett sätt att tydligt signalera jämställdhetsnormen och minska de samhällsekonomiska kostnaderna för en arbetsmarknad som systematiskt missgynnar kvinnor är att se över kombinationen av policyinstrument i föräldraförsäkringen och på arbetsmarknaden. Hittills har föräldrarnas beteende styrts främst med morötter och arbetsgivarnas främst med piskor, men resultaten har varit ganska kläna i termer av uttagsmönstren i föräldraförsäkringen och behandlingen av småbarnsmödrar på arbetsmarknaden. Om det är troligt att föräldrar styrs främst av könsnormer och arbetsgivare främst av ekonomiska drivkrafter, vore det effektivare att göra det motsatta: skapa tvingande regler för föräldrarnas uttag av föräldraförsäkringen (sådana regler är dessutom enkla och billiga att implementera) respektive att ge arbetsgivarna bättre ekonomiska drivkrafter för att behålla föräldralediga personer av båda könen.

6.7.2 Det obetalda arbetet

Ett jämnare uttag av föräldraförsäkringens ersatta dagar är möjligen ett nödvändigt, men långt ifrån ett tillräckligt villkor för att få män att ta ett större totalt ansvar för hem, familj och anhöriga. Det omsorgs- och hushållsarbete som utförs inom ramen för föräldraledigheten torde vara mycket liten sett till det totala hemarbetet. Även om man i ett slag kunde få män att ta ut en viss andel, t. ex. hälften, av föräldraförsäkringen är det ändå inte säkert att det skulle påverka resten av det obetalda arbetet. Sett ur ett familjeperspektiv är perioden med ersättning från föräldraförsäkringen kort jämfört med alla de efterföljande år då allt omsorgs- och hushållsarbete dessutom ska utföras utanför förvärsarbets-tid. Den kritiska frågan är alltså om män som varit föräldralediga kommer att ta ett större ansvar för det obetalda arbetet *efter föräldraledigheten*. Med andra ord: kan fördelningen av det ekonomiskt mest fördelaktiga "obetalda arbetet"¹⁵⁵ få överspillningseffekter i fördelningen av ansvaret för hem, familj och anhöriga?

¹⁵⁵ Eftersom föräldraledigheten till skillnad från allt annat hemarbete överhuvudtaget renderar en ekonomisk ersättning.

Problemet med det obetalda arbetet är emellertid att det inte finns några policyinstrument som direkt kan styra aktörernas beteende. Med reformer såsom arbetstidsförkortning (för alla eller endast för småbarnsföräldrar), flexibla arbetstid, subventionerade hushållstjänster etc.¹⁵⁶ kan politiken på sin höjd påverka hushållens totala arbetsbörda. Vad som däremot inte nödvändigtvis påverkas är hur en mindre total arbetsbörda på hushållsnivå skulle fördela sig mellan makarna och hur den frigjorda tiden fördelar sig mellan förvärvsarbete, obetalt arbete och fritid. Risken är uppenbar att könskonserverna skulle omintetgöra möjliga jämställdhets-effekter av sådana reformer.

Vad politiken möjligen kan påverka är emellertid just attityder och normer. Härav följer att ett minimikrav i detta sammanhang är att de offentliga institutionerna inte motverkar jämställdhetsnormen. Den offentliga vården och omsorgen måste exempelvis ställa samma krav på kvinnliga och manliga anhörigas obetalda insatser. Vidare bör hela utbildningskedjan från förskolan och uppåt ses över när det gäller att bedriva ett aktivt jämställdhetsarbete och motverka könskonserverna normer och föreställningar. Detta skulle kunna vara ett effektivt sätt att forma jämställda attityder i kommande generationer.

6.7.3 Det betalda arbetet

Politiken på det betalda arbetets område (omfattande även regelsystemen i socialförsäkringarna etc.) är alldeles för omfattande för en grundlig diskussion här. I det här avsnittet kommer framför allt en kort principdiskussion föras om en eventuell privatisering av de traditionella välfärdstjänsterna, något som ofta anförs som en möjlig lösning på dåliga anställningsförhållanden för de anställda och effektivitetsproblem i verksamheten på dessa områden.

Även när det gäller det betalda arbetet bör samma minimikrav som på andra policyområden vara att de offentliga institutionerna inte motverkar jämställdheten. Man kan därför fråga vilka normer politiken skapar när offentliga sektorn lönesätter traditionella kvinnoyrken lägre i relation till manliga yrken och när anställningsformer och övriga arbetsvillkor inom "kvinnoyrkena", trots ett stadigt ökande behov av kompetent arbetskraft, är sämre än i de flesta andra branscher. De direkta effekterna i form av hälso-

¹⁵⁶ Alla dessa åtgärder har föreslagits av jämställdhetsskäl i olika sammanhang.

effekter och kvalitetsproblem i verksamheterna är redan idag påtagliga. Men problemen omfattar förmodligen också nog så allvarliga normerande effekter på attityder och könsnormer.

Eftersom det är högst troligt att denna utveckling delvis är frukten av kommunernas dåliga ekonomi, är en första förutsättning att skapa kongruens mellan kommunernas åtaganden och deras ekonomiska ramar. En annan nödvändig åtgärd för ökad samhälls-ekonomisk effektivitet är att rätta till de ekonomiska drivkrafterna för de kommunala arbetsgivarna. Som konstaterades i kapitel 5 finns antagligen samhälls-ekonomiska vinster att göra genom att förbättra villkoren i kvinnoyrkena. Ett uppenbart exempel på olämpligt ekonomiskt ramverk i detta sammanhang är att arbetsgivarna har så låga kostnader för långtidssjukskrivningar, medan de samhälls-ekonomiska kostnaderna för ohälsan är höga och uppbärs av staten (som betalar sjukersättningen) och individer (som förlorar inkomst, arbetsförmåga och hälsa). Vidare väntas bristen på kompetent arbetskraft till dessa yrken försvåras än mer i framtiden, vilket skulle kunna bidra till en negativ utveckling av arbetsmiljön ytterligare.

Ett vanligt argument i debatten är att en privatisering av produktionen av de offentliga välfärdstjänsterna skulle göra arbetsmarknaden bättre för kvinnorna inom de kommunala och landstingskommunala kvinnoyrkena. Enligt gängse nationalekonomisk teori etableras på en arbetsmarknad med en enda stor köpare av en viss sorts arbetskrafts tjänster sämre löneutveckling och förmodligen även sämre övriga villkor.¹⁵⁷ Med fler möjliga arbetsgivare skulle arbetstagarens möjligheter att få bättre villkor öka via konkurrensen mellan presumtiva arbetsgivare. Det finns tecken på att trivseln hos anställda inom privata omsorgsgivare är större, vilket kan tolkas som ett stöd för att positiva effekter ändå kan förverkligas genom privat produktion av offentligt finansierade välfärdstjänster.¹⁵⁸

En fördel för själva verksamheten att övergå från offentlig produktion till privat är att privata aktörer har större drivkrafter för kostnadseffektivitet.¹⁵⁹ När det gäller exempelvis äldreomsorgen skulle man enligt detta argument få ut mer eller bättre vård för samma ekonomiska insatser. Men effektivitetsdrivkrafterna för pri-

¹⁵⁷ Arbetsgivaren får ett slags monopol-privilegium som på arbetsmarknaden kallas monopsoni.

¹⁵⁸ Andersson, F. [2002].

¹⁵⁹ I litteraturen talar man om den offentliga verksamhetens "mjuka budgetrestriktioner".

vata aktörer utgör också en av de samhällsekonomiska riskerna med privat produktion. I all tjänsteproduktion, och särskilt inom de personalintensiva välfärdstjänsterna, är produktivitetens utvecklingen låg och personalkostnaderna utgör en stor andel av de totala kostnaderna. Det finns därför risk att privata entreprenörer främst försöker öka effektiviteten genom att minska kostnaderna för personal eller försöka minska omfattningen på "produktionen". Detta motsäger att arbetstagarna skulle få bättre löner och anställningsvillkor per automatik med ökad konkurrens i produktionen av välfärdstjänster.

Med tanke på att välfärdstjänsterna är offentligt finansierade måste en privat produktion av dessa regleras via kontrakt. Både verksamhetens omfattning och dess kvalitet måste avtalas om. Generellt sett gäller att ju mer komplexa verksamhetens mål är och ju mer svårsmått verksamhetens kvalitet är, desto svårare är det att reglera verksamheten i kontrakt.¹⁶⁰ Därmed är det antagligen svårt att i kontrakt avtala om vad producenterna ska leverera på de traditionella välfärdstjänsternas område. Detta är särskilt markant i verksamheter där det finns en tydlig koppling mellan kvalitet och kostnad, vilket torde vara fallet för alla välfärdstjänsterna, men kanske särskilt i vården och omsorgen.¹⁶¹

Ytterligare ett problem med kontraktbunden välfärdproduktion är hur kontraktets efterlevnad ska övervakas. Övervakningen är nödvändig för att leverantören inte ska få ekonomiska drivkrafter att producera för lite eller för låg kvalitet. Hur kostsamt det är att övervaka de olika verksamheterna påverkar således också hur samhällsekonomiskt lönsamt det är att privatisera produktionen av välfärdstjänsterna.

Ett tredje problem rör kontraktens längd. Ju längre kontrakt desto mindre gynnsam konkurrenseffekt är att vänta av en privatisering. Men kontrakten måste ändå vara så pass långa att en producent inte undviker att göra nödvändiga investeringar pga. risken att inte hinna få avkastning på dem. Således måste konkurrensens fördelar balanseras mot producentens behov av att komma in i verksamheten och göra nödvändiga investeringar som ska hinna betala sig innan kontraktet löper ut.

¹⁶⁰ Se t.ex. Hart, O. [2003].

¹⁶¹ Inom skolan kan man tala om att värdet med olika pedagogiker inte nödvändigtvis är detsamma för alla brukare utan varierar med tycke och smak. På så sätt behöver det inte finnas någon direkt koppling mellan ekonomiska resurser och kvalitet för den enskilde brukaren. Valfrihet i förskolan och skolan kan på det sättet vara välfärdshöjande utan en högre kostnad.

Utöver dessa problem kommer slutligen frågor om ansvarsutkrävande. Om en brukare anser sig felbehandlad av den privata entreprenören kan det bli svårare att kräva ansvar från kommunen om denna lagt ut verksamheten på privata aktörer. Detta kan försvåras ytterligare om entreprenören i sin tur underkontrakterat någon annan för delar av verksamheten.

Således är de samhällsekonomiska riskerna med att lägga ut offentligt finansierad välfärdsproduktion på marknadsaktörer stora och svårbedömda. De ska vägas mot samhällsekonomiska vinster i form av eventuella bättre arbetsmarknad och -villkor för kvinnor inom välfärdstjänsterna, mer kostnadseffektiv produktion och eventuella välfärdsvinster av en ökad valfrihet för brukarna.

Referenser

- Ahrne, G. & Roman, C. [1997], *Hemmet, barnen och makten*, SOU 1997:139.
- Albrecht, J., Björklund, A. & Vroman, S. [2003], "Is there a Glass Ceiling in Sweden?", *Journal of Labor Economics*, Vol. 21, No. 1.
- Alexanderson, K. [2004], *Den könssegregerade arbetsmarknaden – samband med sjukdom*, Bilaga 9 till SOU 2004:43.
- Andersson, F. [2002], "Konkurrens på kommunala villkor – En översikt", *Åjour* nr 7, Svenska Kommunförbundet, Stockholm.
- Backhans, M. [2004], "Varför är kvinnor mer sjukskrivna än män? – en kunskapsöversikt", i Hogstedt, C. m.fl. (red.), *Den höga sjukfrånvaron – sanning och konsekvens*, Statens folkhälsoinstitut R2004:15.
- Batljan, I. & Lagergren, M. [2000], *Kommer det att finnas en hjälpande hand?*, Bilaga 8 till Långtidsutredningen 1999/2000, Fritzes.
- Becker, G. [1993], *A Treatise on the Family*, Harvard University Press.
- Bekkengen, L. [2002], *Man får välja – om föräldraskap och föräldraledighet i arbetsliv och familjeliv*, doktorsavhandling, Karlstads universitet, Liber.
- Bergman, M. [2003], "Hemarbetet och BNP", *Ekonomisk Debatt*, nr 3, 2003.
- Bergmann, B. [1986], *The Economic Emergence of Women*, Harper Collins.
- Blau, F., Ferber, M. & Winkler, A. [2001], *The Economics of Women, Men, and Work*, 4th ed., Prentice Hall.
- Blood, R. & Wolfe, D. [1960], *Husbands and Wives*, New York Free Press, New York.
- Bolin, K. [1997], "Familj, makt och ekonomiska resurser – den nya familjeekonomi", i Ahrne, G. & Persson, I. (red.), *Familj, makt och jämställdhet*, SOU 1997:138.

- Civilingenjörskörbundet & Civilekonomerna [1996], "Karriär – går det?", rapport.
- Dagens Nyheter*, [2004], "Pendling till jobbet missgynnar kvinnor", publicerad 30 maj.
- Edin, P.-A. & Lagerström, J. [2004], "Blind Dates: Quasi-Experimental Evidence on Discrimination", IFAU, mimeo.
- Elvin-Nowak, Y. & Thomsson, H. [2003], *Att göra kön – om vårt våldsamma behov av att vara kvinnor och män*, Albert Bonniers förlag.
- Eriksson, H. & Nygren, O. [2002], "Personalen inom kommunerna – nu och i framtiden", Underlagsrapport till Svenska Kommunförbundets långtidsutredning 2002.
- Eurostat [2002], *The Life of Women and Men in Europe - a Statistical Portrait*.
- Evertsson, M. [2001], "Barns hushållsarbete och könsroller", i *Barns och ungdomars välfärd*, SOU 2001:55.
- Forssell, J. [2002], *Hushållsproduktion och föräldradidighet, att städa, tvätta och laga mat – med och utan barn*, Akademisk avhandling för doktorexamen vid Tema Teknik och social förändring, Linköpings universitet.
- Freedman, J. [2003], *Feminism – en introduktion*, Liber.
- Gershuny, J. [1999], *Changing Times – Work and Leisure in Postindustrial Society*, Oxford University Press.
- Goldin, C. & Rouse, C. [1997], "Orchestration Impartiality: the Impact of "Blind" Auditions on Female Musicians", NBER Working Paper 5903.
- Hallberg, D. & Klevmarcken, A. [2003], "Time for Children: a Study of Parents' Time Allocation", *Journal of Population Economics* 16, pp. 205–226.
- Hart, O. [2003], "Incomplete Contracts and Public Ownership: Remarks, and an Application to Public-Private Partnerships", *Economic Journal*, Vol. 113, March.
- Hirdman, Y. [2003], *Genus: Om det stabila föränderliga former*, Liber.
- Hoem, B. [2000], *Utan jobb – inga barn. Fruktansamhetsutvecklingen under 1990-talet*, SOU:2000:37.
- Holmberg, C. [1999], *Det kallas kärlek*, Anamma Böcker.
- Håkansson, K. [2001], "Språngbräda eller segmentering? En longitudinell studie av tidsbegränsat anställda", IFAU Forskningsrapport 2001:1.

- Jonung, C. & Persson, I. [1990], "Hushållsproduktion, marknadsproduktion och jämställdhet", i bilaga 23 till Långtidsutredningen 1990, *Kvinnors roll i ekonomin*, Allmänna förlaget.
- Juster, T. [1985], "Preferences for Work and Leisure", in Juster, T. & Stafford, F. (red.), *Time, Goods, and Well-Being*, Institute for Social Research, University of Michigan, Ann Arbor, Michigan.
- Klevmarken, A. & Hallberg, D. [2001], "Tid med barnen har högsta prioritet", i Gustafsson, B. (red.), *Perspektiv på forskning om barn, familj och folkhälsa*, Forskningsrådet för arbetsliv och socialvetenskap, Stockholm.
- Kvande, E. & Rasmussen, B. [1993], "Organisationen en arena för olika uttryck av kvinnlighet och manlighet", *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, nr 2, 1993.
- Ledberg, A. [2002], "Hjärnforskning – så funkar det!", i Ekman, K., Hermele, V. & Westerlund, U. (red.), *Hjärnsläpp, bang om biologism*.
- Lundberg, S. & Pollak, R. [1993], "Separate Spheres Bargaining and the Marriage Market", *Journal of Political Economy*, Vol. 101, No. 6, pp. 988–1010.
- Långtidsutredningen 2003/04 (under utarbetande), *Migration och integration – om framtidens arbetsmarknad*, Bilaga 4 till Långtidsutredningen 2003/04 av Århammar, A., Fritzes.
- Manser, M. & Brown, M. [1980], "Marriage and Household Decision-Making: a Bargaining Analysis", *International Economic Review*, Vol. 82.
- McElroy, M. & Horney, M. [1981], "Nash-Bargained Household Decisions: Toward a Generalization of the Theory of Demand", *International Economic Review*, Vol. 22, No. 22, pp. 333–349.
- Medlingsinstitutet [2004], "Avtalsrörelsen och lönebildningen 2003", Medlingsinstitutets årsrapport, Forma Viva, Malmö.
- Meyerson, E. & Petersen, T. [1997], "Lika lön för lika arbete. En studie av svenska förhållanden internationell belysning", i Persson, I. & Wadensjö, E. (red.), *Kvinnors och mäns löner – varför så olika?*, SOU 1997:136.
- Mincer, J. & Polachek, S. [1974], "Family Investments in Human Capital: Earnings of Women", *Journal of Political Economy*, Vol. 82, No. 2, pp. 76–108.
- Myndigheten för skolutveckling [2003], "Hur är det ställt? Tack, ojämt! Erfarenheter av jämställdhetsarbete i grundskolor och gymnasieskolor".

- Nyberg, A. [1996], "In i självtjänstesamhället – eller på väg ut?", i Sundin, E. & Berner, B. (red.), *Från symaskin till Cyborg*, Nerenius & Santéus förlag.
- Nyberg, A. [1997], "Makt och kön och BNP", i *Familj, makt och jämställdhet*, SOU 1997:138.
- Nyberg, A. [2003], "Deltidsarbete och deltidarbetslöshet", Working Paper från HELA-projektet 2003:1.
- Nyberg, A. [2004], "Blir det kvinnorna som betalar notan?", *Framtider*, nr 2, Institutet för framtidsstudier.
- Nyman, C. [2002]. "Mine Yours or Ours? Sharing in Swedish Couples", Doctoral Theses at the Department of Sociology, Umeå University, No. 24, Umeå University.
- OECD [2002], *Employment Outlook*, July.
- Ohlsson, M. [2003], *Språkbruk, skämt och kön*, Uppsala universitet.
- Oláh, L. [2003], "Gendering fertility: Second births in Sweden and Hungary", *Population Research and Policy Review* 22.
- Oláh, L. [2004], "Jämställdhet och familjeliv i Sverige och Ungern", i Florin, C. & Bergqvist, C. (red.), *Framtiden i samtiden*, Institutet för framtidsstudier.
- Oskarson, M. & Wängnerud, L. [1995], *Kvinnor som väljare och valda: om betydelsen av kön i svensk politik*, Studentlitteratur.
- Ott, N. [1992], *Intrafamily Bargaining and Household Decisions*, Springer Verlag, Berlin.
- Pahl, J. [1989], *Money and Marriage*, MacMillan Press, London.
- Polachek, S. [1981], "Occupational Self-Selection: a Human Capital Approach to Sex Differences in Occupational Structure", *Review of Economics and Statistics*, Vol. 63, No. 1.
- Regeringens proposition 2000/01:1, *Budgetpropositionen för 2001*, Bilaga 4, Fördelningspolitiskt redogörelse.
- Regeringens proposition 2003/04:1, *Budgetpropositionen för 2004*, Bilaga 4, Fördelningen av ekonomiska resurser mellan kvinnor och män.
- RFV [2001], "Båda blir bäst. Attityden till delad föräldraledighet", RFV redovisar, 2000:1.
- RFV [2002], "Långtidssjukskrivningar för psykisk sjukdom och utbrändhet – vilka egenskaper och förhållanden är utmärkande för de drabbade?", RFV analyserar 2002:4.
- RFV [2003], "När har vi råd med fler barn? En studie om hur inkomst påverkar fortsatt barnafödande", RFV analyserar, 2003:8.

- Roman, C. & Vogler, C. [1999], "Managing Money in British and Swedish households", *European Societies*, Vol. 1, No. 3, pp. 419–456.
- Roman, C. [1999], "Inte av kärlek allena – makt i hemarbetets fördelning", *Sociologisk forskning* 1/99.
- SCB, *Arbetskraftsundersökningarna*, olika årgångar.
- SCB [2001a], "Arbetsmarknadsstatus och fruktsamhet", Demografiska rapporter 2001:2.
- SCB [2001b], "Varför föds det så få barn?", Demografiska rapporter 2001:1.
- SCB [2002], "Hur många barn får jag när jag blir stor?", Demografiska rapporter 2002:5.
- SCB [2003a], "Tid för vardagsliv, Kvinnors och mäns tidsanvändning 1990/91 och 2000/01", *Levnadsförhållanden*, Rapport 99.
- SCB [2003b], "Sveriges framtida befolkning – befolkningsbeskrivning för åren 2003–2050", Demografisk rapport 2003:4.
- SCB [2003c], "Barn och deras familjer 2001", Demografiska rapporter 2003:1.2.
- SOU 1990:44, *Demokrati och makt i Sverige, Maktutredningens huvudrapport*, Allmänna förlaget, Stockholm.
- SOU 1999:27, *DELTA, Utredningen om deltidsarbete, tillfälliga jobb och arbetslöshetsersättning*, betänkande, Näringsdepartementet, Norstedts.
- SOU 2003:36, *En jämställd föräldraförsäkring*, Bilaga 12 till Långtidsutredningen 2003 av Jansson, F., Pylkkänen, E. & Valck, L., Fritzes.
- SOU 2003:57, *Alternativ finansiering av offentliga tjänster*, Bilaga 7 till Långtidsutredningen 2003 av Statskontoret, Fritzes.
- SOU 2003:96, *Utbildningens fördelning – en fråga om klass*, Bilaga 10 till LU 2003/04 av Josefsson, A. & Unemo, L., Fritzes.
- SOU 2004:19, *Långtidsutredningen 2003/04*, huvudbetänkande, Finansdepartementet, Fritzes.
- SOU 2004:43, *Den könsuppdelade arbetsmarknaden*.
- SOU 2004:44, *Kan vi räkna med de äldre?*, Bilaga 5 till Långtidsutredningen 2003/04 av Bornefalk, A. & Yndeheim, O., Fritzes.
- Socialstyrelsen [2004a], "Vård och omsorg om äldre", lägesrapport 2003.

- Socialstyrelsen [2004b], "Framtidens anhörigomsorg. Kommer de anhöriga vilja, kunna, orka ställa upp för de äldre i framtiden?", Expertunderlag.
- Stark, A. & Regnér, Å. [2001], "I vems händer? Om arbete, genus, åldrande och omsorg i tre EU-länder", rapport 1:2001, Tema Genus, Linköpings Universitet.
- Statens folkhälsoinstitut [2004], "Den höga sjukfrånvaron – sanning och konsekvens", Statens folkhälsoinstitut R 2004:15.
- Statskontoret [2002], "Att ta reda på vad folket tycker – en pilotundersökning om medborgarnas syn på offentlig förvaltning", 2002:12.
- Ståhlberg, A-C. [2002], "Gender and Social Security: Some lessons from Europe", *European Journal of Social Security*, Vol. 4, No. 3.
- Svaleryd, K. [2002], *Genuspedagogik*, Liber.
- Ungerson, C. [1998], "Betaling för omsorg – europeiska tendenser och feministiska dilemman", i Eliasson-Lappalainen, R. & Szebehely, M. (red.), *Vad förgår och vad består? En antologi om kvinnosyn och socialpolitik*, Lund Studies in Social Welfare.
- Uppsala Nya Tidning* [2004], "Mer anhörigvård i framtiden", artikel publicerad torsdag 29 april.
- Widmalm, F. [2000], "Studies in Growth and Household Allocation", *Economic Studies* 48, Nationalekonomiska institutionen, Uppsala Universitet.
- Zelizer, V. [1989], "The social meaning of money: special monies", *American Journal of Sociology*, Vol. 92, No. 2.
- Zelizer, V. [1994], *The social meaning of money*, Basic Books, New York.